

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

ABDÜLMELİK B. MERVÂN'IN HUTBELERİNİN ARAP DİLİ
VE BELAĞATI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Abdulmuttalip ÇEÇEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇETKİN

BİNGÖL - 2023

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

ABDÜ'L-MELİK B. MERVAN'IN HUTBELERİNİN
ARAP DİLİ VE BELAĞATI AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Abdulmuttalip ÇEÇEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇETKİN

BİNGÖL-2023

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	VI
ÖNSÖZ	VII
ÖZET	IX
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	XI
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
B. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTABET SANATI VE TARİHİ

1.1. HİTABETİN TANIMI	4
1.1.1. Lügat Anlamı.....	4
1.1.2. İstilah Anlamı	4
1.2. HİTABETİN KONUSU VE AMACI	5
1.3. HİTABET SANATININ UNSURLARI	6
1.3.1. Hitabet Sanatının Temel Unsurları.....	6
1.3.1.1. Hatip.....	6
1.3.1.2. Muhatap	7
1.3.1.3. Hitap.....	8
1.3.2. Hitabetin Yardımcı Unsurları	9
1.3.2.1. Kanal.....	9
1.3.2.2. Engeller.....	10
1.3.2.3. Ortam	10
1.3.2.4. Geri bildirim	11
1.4. HİTABET ÇEŞİTLERİ	11
1.4.1. Konusu Bakımından Hitabet Çeşitleri.....	11
1.4.1.1. Askeri Hitabet	12
1.4.1.2. Siyasi Hitabet.....	13
1.4.1.3. Adli ve Hukuki Hitabet.....	13
1.4.1.4. Akademik ve İlmi Hitabet.....	14
1.4.1.5. Dini Hitabet.....	15

1.4.2. Şekil Bakımından Hitabet.....	19
1.4.2.1. Hitabe.....	19
1.4.2.2. Konferans.....	19
1.4.2.3. Musâhabe.....	19
1.4.2.4. Muhavere.....	20
1.4.2.5. Münazara.....	20
1.4.2.6. Panel.....	20
1.4.2.7. Sempozyum.....	20
1.4.2.8. Monolog.....	20
1.4.2.9. Diyalog.....	20
1.5. HİTABETİN TARİHÇESİ VE DOĞUŞU.....	21
1.5.1. Hitabetin Genel Tarihi ve Gelişimi.....	21
1.5.1.1. Eski Yunan ve Latinlerde Hitabet.....	21
1.5.1.2. Romalılarda Hitabet.....	22
1.5.1.3. Fransa’da Hitabet.....	23
1.5.1.4. Türk ve Osmanlı Döneminde Hitabet.....	23
1.5.2. Araplarda Hitabet.....	25
1.5.2.1. Cahiliye Döneminde Araplarda Hitabet.....	25
1.5.2.2. İslâm Döneminde Araplarda Hitabet.....	29
1.5.3. Emevi Döneminde Hitabet.....	34
1.5.3.1. Emevîler Döneminde Hitabetin Gelişmesinin Sebepleri.....	37
İKİNCİ BÖLÜM	
ABDÜLMELİK b. MERVAN	
2.1. ABDÜLMELİK b. MERVAN’IN HAYATI.....	39
2.1.1. Evlilikleri ve Çocukları.....	45
2.1.2. Abdülmelik b. Mervan’ın kişiliği.....	47
2.2. ABDÜLMELİK b. MERVÂN DÖNEMİ İÇ POLİTİK MESELELER	48
2.2.1. Muhtâr b. ‘Ubeyd es-Sekafi Meselesi.....	49
2.2.2. Abdullah b. Zübeyr’in Öldürülmesi.....	54
2.2.3. Amr b. Sa’îd İsyanı.....	58
2.2.4. Haccâc b. Yûsuf’ın Irak Valiliğine Tayini.....	61
2.3. ABDÜLMELİK b. MERVÂN DÖNEMİ DIŞ POLİTİK MESELELER	63
2.3.1. Para Reformu.....	63

2.3.2. Dîvanların Arapçalaştırılması.....	64
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDULMELİK b. MERVAN'IN HUTBELERİ

3.1. BELAĞAT KAVRAMLARI.....	67
3.1.1. Haber cümlesi:.....	67
3.1.2. İnşa cümlesi:.....	67
3.1.3. Emir:.....	68
3.1.4. Nehy;.....	69
3.1.5. İcâz:.....	70
3.1.6. İtnab:.....	71
3.1.7. Teşbih.....	71
3.1.8. Mecaz-ı mürsel:.....	72
3.1.9. Kinaye:.....	72
3.1.10. Nida:.....	74
3.1.11. İsti'âre:.....	75
3.1.12. İstifhâm (Sormak):.....	77
3.1.13. Tekit (Pekiştirme):.....	77
3.1.14. Mukâbele:.....	78
3.1.15. Cinas:.....	78
3.1.16. İktibas:.....	79
3.1.17. Tazmin:.....	79
3.1.18. Seci'.....	80
3.1.19. İstihlali Cümle.....	80
3.1.20. Tıbak.....	80
3.2. ABDULMELİK b. MERVAN'IN HUTBELERİ.....	81
3.1.1 Mekke'deki Hutbesi.....	81
3.1.1.1. Hutbenin Tahlili.....	81
3.1.2. Kısa Bir Hutbesi.....	84
3.1.2.1. Hutbenin Tahlili.....	84
3.1.3. Ömer el-Eşdak b. Saîd b. el-Âs Öldürüldüğünde Okuduğu Hutbesi.....	86
3.1.3.1. Hutbenin Tahlili.....	87
3.1.4. Musâb b. Zübeyir'in Öldürülmesinden Sonra Kûfe'de Okuduğu Hutbesi...	91
3.1.4.1. Hutbenin Tahlili.....	93

3.1.5. Hac Ettiği Yılda Hutbesi	96
3.1.5.1. Hutbenin Tahlili	98
3.1.6. İbn-i Eş‘âs’ın İsyanını Öğrendiğinde Okuduğu Hutbe.....	103
3.1.6.1. Hutbenin Tahlili	103
3.1.7. Bazı İdarecilerine Tavsiyesi	104
3.1.7.1. Hutbenin Tahlili	105
3.1.8. eş-Şa’bi’ye Tavsiyesi	106
3.1.8.1. Hutbenin Tahlili	108
3.1.9. Kardeşi Abdülaziz b. Mervan’a Vasiyeti	110
3.1.9.1. HutbeninTahlili	111
3.1.10. Vefatı Esnasında Oğluna Vasiyeti.....	113
3.1.10.1. Hutbenin Tahlili	114
SONUÇ.....	119
KAYNAKLAR	122

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*Abdülmelik b. Mervan’ın Hutbelerinin Arap Dili ve Belağatı Açısından Değerlendirilmesi*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar yer alan süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu ifade etmek isterim. Tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

... / 01 / 2023

Abdulmuttalip ÇEÇEN

İmza

ÖNSÖZ

Yaratılışı itibariyle insanoğlunu diğer varlıklardan ayıran en temel özellik onun düşünen ve konuşan bir yeteneğe sahip olması gelir. Bütün insanlar ihtiyaçlarını gidermek, duygu ve düşüncelerini aktarmak için güzel konuşmaya ihtiyaç duyar. En az bilgi kadar önemli bir yere sahip olan hitabet, hayatımızın her safhasında kişinin başarılı olmasında büyük bir etkiye sahiptir. Bu başarı kişinin aile hayatında veya iş hayatında da böyledir. Çünkü söz vardır bir komutana büyük zafer kazandırır, söz vardır ki kişinin saltanatını bitirir. Yüce rabbimiz Kur'anı Kerimde kendi hitabını da “*en güzel söz*” olarak tanıtmış (Zümer: 39/23) ve insanlara güzel ve tatlı söz söylenmesini emir buyurmuştur. (Bakara: 2/83; İsrâ 17/53 Ayrıca bkz. Musa'ya bile Firavun'a “*yumuşak söz*” söylenmesini emretmiştir. (Taha: 20/44)

Edip, etkili ve güzel konuşma sanatı olan hutbe ve hitabet, insan yaşamında ilk doğumundan, dünya hayatının sonu olan ölüme, ticari ilişkilerden sanata, fetihlerden şehirleşmeye, kısacası hayatın her safhası ve döneminde önemli bir konum, rol ve değere sahiptir. Hutbe ve hitabet, toplumları sürükleyici ve istenilen durumlara yönlendirici edebi bir sanat oluşları sebebi ile İslam öncesi dönemden bu yana her yerde ve her zamanda toplumda konumunu korumuştur. Emeviler döneminin edebiyat dâhilerinden biri olup hutbeleri ile öne çıkan Abdülmelik b. Mervan'dır.

Hulefâ-yi Râşidin ardından İslâm devletinin başına geçen ve Emevîler devleti olarak adlandırılan bu hanedan döneminde yeni fetihler gerçekleştirilmiş ve ilk devlet kurumları da bu dönemde tesis edilmiştir. Emevî devleti iktidarı döneminde İslâm tarihinin en önemli dini olaylar meydana gelmiş olup daha sonra bu olaylarla şekillenen mezheplerin, dini fikirlerin ve düşüncelerinin ilk çekirdekleri bu dönemde ortaya çıkmış oldu. Emevîlerin Mervânî kolundan ikinci halifesi olan Abdülmelik b. Mervân (65- 86/685-705), babası Mervân b. el-Hakem'in ölümünden sonra iktidara geldiğinde İslâm coğrafyasında bir iç savaş yaşanmaktaydı.

21 yıllık yürüttüğü halifelik döneminde iç savaşın ve onun döneminde çıkan bir çok sayıda isyanın bastırılması, fetih hareketlerinin tekrardan düzenlenmesi, İfrîkiyye (Afrika) ve Ermenistan'ın İslâm devleti hakimiyetinin altına girmesi, Muâviye'den sonra devletin kurumlarının yeniden oluşturulması, Bizans sikkesine karşı ilk İslâm dinarının bastırılması “para reformu”, farklı dillerde tutulan divan evrak kayıtlarının Arapça diliyle tutulması, yeni şehirlerin kurulması, Kur'an'ı Kerim'in harekelenme

işlemi, İslam tarihinde ilk tefsir çalışması gibi bütün bunlar Abdülmelik'in halifeligi döneminde yaptığı önemli icraatlarından.

Abdülmelik b. Mervân'ın iktidara geldiği günden ölümüne kadarki süre zarfında yaptığı bu faaliyetlerden dolayı onun hakkında geniş bilgiye sahip olmak için onun üzerinde daha fazla yoğunlaşmış, daha fazla çaba sarf edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bundan dolayı da İslâm tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan bu halifenin hutbelerini çalışma konusu olarak seçmiş bulunuyoruz.

Tez araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırma metodu ve kaynaklarına; Birinci bölümde hitabet sanatının tanımı, konusu, unsurları, uygulama şekilleri, çeşitleri, hitabetin çıkışı, hitabetin tarihçesi, Arap ve Emevîler döneminde hitabet konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise; Abdülmelik b. Mervân'ın doğumu, gençliği, yetişmesi, çocukları, evlilikleri, ailesi, halife olması, ölümü ve kişiliği onun dönemindeki iç politikalar, Muhtâr es-Sakafî meselesi, İbnü'z-Zübeyr'le yaptığı mücadeleler, 'Amr b. Sa'îd isyanı, divanların Arapçalaştırılması, para reformu gibi konular ele alındı. Üçüncü bölümde ise; Abdülmelik b. Mervân'ın hutbelerin Arap dili belağatı açısından tahlil ve değerlendirilmesi yapılmış ve bu bölümde iki kısma ayrılmış olup birinci kısımda hutbelerde geçen belağat kavramlarının kısaca tanımları yapılmış olup, ikinci kısımda ise hutbelerin Arap dili belağatı açısından tahlil ve değerlendirilmesi değerlendirilmesinin yapılması konuları üzerinde duruldu. Çalışma elde edilen bilgiler ortaya konularak sonuçlandırılmıştır.

Çalışmamızın hazırlanması sırasında yardımlarını esirgemeyen, her türlü desteğini aldığım ve tezimi baştan sona kadar yönlendiren değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇETKİN'e, kıymetli görüş ve fikirlerinden istifade ettiğim ve tezimin tahlilleri konusunda bana yardım eden değerli hocam Abdurrahim KAPLAN'a, hayatımın her sahasında her zaman bana güvenip beni destekleyen değerli babam Mehmet ÇEÇEN'e ve sevgisini her daim hissettiğim rahmetli anneme ithaf ediyorum.

Bingöl – 2023

Abdulmuttalip ÇEÇEN

ÖZET

Bu çalışmamızın amacı “Abdülmelik b. Mervan’ın Hutbelerinin Arap Dili ve Belağatı Acısından Değerlendirilmesi” başlığı altında Abdülmelik b. Mervan’ın üslup ve hitabete verdiği önemi incelemeye çalışıp ve hutbelerinin belağat yönünden değerlendirilmesi yapılmasıdır. Bu çalışma bir giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde çalışmamızın araştırma metodu ve kaynaklarına dair açıklamalar yer almaktadır. Birinci bölümde hitabet sanatının tanımı, konusu, unsurları, uygulama şekilleri, çeşitleri, hitabetin çıkışı, hitabetin tarihçesi, Arap döneminde hitabet ve Emevîler döneminde hitabetin tarihçesi ile gelişim sebepleri ele alınmıştır. Birinci bölümde ayrıca hitabetin bölümleri kısaca anlatılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Hulefâ-yi Râşidin’den sonra kurulan Emevî devletinin başına geçen Abdülmelik b. Mervân’ın (65- 86/685-705) doğumu, gençliği, yetişmesi, çocukları, evlilikleri, ailesi, halife olması, ölümü ve kişiliği onun dönemindeki iç politikalar, Muhtâr es-Sakafî meselesi, İbnü’z-Zübeyr’le yaptığı mücadeleler, ‘Amr b. Sa’îd isyanı, Kur’an’ı Kerim’in harekelenme işlemi, farklı dillerde tutulan divan evrak kayıtlarının Arapça dillile tutulması, Bizans sikkesine karşı çıkardığı para reformu gibi iktidara geldiği günden ölümüne kadarki süre zarfında yaptığı bu faaliyetlerden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Son bölümde ise Abdülmelik b. Mervan’ın hutbelerin tercümesi, hutbelerinin detaylı bir şekilde Arap dili belağatı açısından tahlil ve değerlendirilmesi yapılarak hutbelerinde tespit edilen belağat kavramlarının tanımları da verilerek bu çalışma sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitabet, Hitabet Tarihi, Abdülmelik b. Mervan, Belağat, Değerlendirme.

ABSTRACT

The aim of this study is under the title of "The Evaluation of Marwan's Sermons in terms of Arabic Language and Rhetoric". It is try to examine the importance of Marwani that gives to style and oratory and to evaluate his sermons in terms of rhetoric. Our thesis consists of an introduction and three parts. In the introduction part, there are explanations about the research method and sources of our study. In the first chapter, the definition of the art of oratory, its subject, elements, forms of application, types, the origin of oratory, the history of oratory, the history of oratory in the Arab period and the history of oratory in the Umayyad period and the reasons for its development are discussed. In the first part, every part of the oratory has been tried to be explained in detail. In the second part, Abdūlmelik b. Marwan's (65- 86/685-705) birth, youth, upbringing, children, marriage, family, being the caliph, death and personality of Marwan, his internal policies, the issue of Muhtar es-Sakafi, his struggles with Ibn al-Zubayr 'Amr b. These activities, such as the Sa'îd revolt, the act of the Qur'an, the keeping of the divan documents kept in different languages, in Arabic, the monetary reform against the Byzantine coins, from the day he born until his death, are mentioned in detail. In the last chapter, which constitutes the subject of our third and main thesis; Abdulmalik b. The definitions of the concepts of rhetoric in Marwan's sermons, the translation of the sermons, the analysis and evaluation of his sermons in detail in terms of Arabic language rhetoric, and the study was concluded.

Keywords: Oratory, History of Oratory, Abdulmalik b. Marwan, Rhetoric, Evaluation.

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır:

Sessizler

Arap Alfabeti	ء	ث	ح	خ	ذ	ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ق
Büyük Harf	'	Ṣ	Ḥ	Ḫ	Ẓ	Ṣ	Ẓ, Ḍ	Ṭ	Ẓ	'	Ġ	Ḳ
Küçük Harf	'	s	h	ḫ	ẓ	s	Ẓ, Ḍ	ṭ	z	'	ğ	q

Uzun Sesliler

Arap Alfabeti	ال	َ	ُ	ِ	ای	و	ي	و
Türkçe	el-	e/a	u/ü	ı/î	â / ā	û/ ū	î/ î	V/V

Transkripsiyon açısından ayrıca şu hususlar esas alınmıştır:

a) Harf-i tarifile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiş ve harf-i tarifler cümle başında da olsa küçük yazılmıştır. *Câmiu's-Sahih* ve *el-Ma'ârif* gibi.

b) Terkip halinde bulunan ifadelerde (kitap adı, şahıs adı vb.) vasl gerektiğinde telaffuz esas alınmıştır. *el-Belâgatü'l-vâziha* gibi.

c) Terkip halinde bulunan isimler bitişik yazılmıştır. Abdurrahman, Abdullah gibi.

d) Kahire, Mısır, Bağdat gibi dilimizde kullanılan ve anlaşılmasında güçlük çekilmeyen ülke, şehir ve kabile isimlerinde transkripsiyon uygulanmamıştır.

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik Eden
vb.	: ve benzeri
İSAM	: İslami Araştırmaları Merkezi
Yay.	: Yayınları
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU

“Abdûlmelik b. Mervan’ın Hutbelerinin Arap Dili ve Belağati Açısından Değerlendirilmesi” adlı bu çalışmada öncelikle İslâm Tarihinde önemli bir yere sahip olan Abdûlmelik b. Mervân’ın hayatı ve 21 yıl hüküm sürdüğü halifeliği döneminde vuku bulan önemli olaylara değinilecektir. Ardından tezin asıl konusu olan Abdûlmelik b. Mervan’ın hutbeleri incelenecek, hutbelerinde geçen belağat kavramlarının tanımları yapılacaktır. Daha sonra hutbelerin tercümesi verilerek hutbeler detaylı bir şekilde Arap dili ve belağati açısından analizi, tahlili ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

B. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada yapılan literatür taraması yöntemi ile elde edinilen bilgiler sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan bu bilgiler kendi içerisinde farklı gruplara ayrılarak çalışmanın bölümleri oluşturulmuştur.

İlk bölümde hitabet konusuyla ilgili ülkemizde hazırlanan Nesim Sönmez’in “*Karşılaştırmalı Hitabet*” adlı eseri¹, İsmail Lütfi Çakan’ın “*Dini Hitabet, Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri*” adlı eseri², Abdurrahman Başçı’nın “*Emevîler Döneminde Hitabet*” adlı yüksek lisan tezi³, Hüseyin Korkmaz’ın “*Emeviler Döneminde Araplarda Hitabet*”⁴ adlı yüksek lisans tezlerinden istifade edilmiştir.

İkinci bölümde Emevî devletinin en önemli halifelerinden birisi olan Abdûlmelik b. Mervân’ın hayatı aktarılırken Fatih Erkoçoğlu’nun doktora tezi olan Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi⁵ adlı çalışmasından, Hakkı Dursun Yıldız’ın

¹ Bkz. Nesim Sönmez, *Karşılaştırmalı Hitabet* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018).

² İsmail Lütfi Çakan, *Dini Hitabet, Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016).

³ Abdurrahman Başçı, *Emeviler Döneminde Hitabet* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁴ Hüseyin Korkmaz, *Emeviler Döneminde Araplarda Hitabet* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵ Fatih Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Merv’an ve Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006).

Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisindeki “Abdûlmelik b. Mervân”⁶ isimli maddesi ile İslam Tarihi ile ilgili yazılan diğer kaynaklardan faydalanılmıştır. Halife b. Hayyât’ın (240/844) *Târih-i*,⁷ Ya’kûbî’nin (297/897) *Târihu’l-Ya’kûbî*,⁸ Taberî’nin (310/932) *Târihu’t-Taberî*,⁹ İbn A’sem’in (320/932) *Kitâbü’l-Fütûh*,¹⁰ İbnu’l-Cevzî’nin (597/1201) *el-Muntazam*,¹¹ İbn Kesîr’in (774/1372) *el-Bidâye ve’n-nihâye*,¹² ve İbnü’l-Esîr’in (630/1233) *el-Kâmil fi’t-târih*,¹³ adlı eserler, yararlandığımız önemli tarih kaynaklarıdır. Çalışmada kullanılan ikinci derece kaynaklar ise tabakat ve neseb türü eserlerdir. İbn Sa’d’ın (230/844) *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*,¹⁴ İbn Kelbî’nin (204/819) *Cemheretü’n-neseb*,¹⁵ İbn Kuteybe’nin (276/889) *el-Ma’ârif*,¹⁶ Halife b. Hayyât’ın *Kitâbü’t-Tabakât*,¹⁷ Belâzurî’nin (279/895) *Kitâbu cumel min ensâbü’l-eşraf*,¹⁸ ve Zehebî’nin (748/1347) *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*¹⁹ adlı kitaplarından istifade ettiğimiz başlıca kaynaklardır.

Çalışmamızın özünü oluşturan Halife Abdûlmelik b. Mervan’ın hutbelerinin analiz ve tahlilleri için Ahmed Zeki Safvet’in, *Cemheretu hutabi’l-‘Arab*²⁰ adlı klasik kitabı esas alınmıştır. Genel olarak bu çalışmamızda araştırma ve metotlar çerçevesinde metinlerin tahlili, analizleri, açıklama, örnek verme, gruplandırma ve yorumlama yöntemleri takip edilmiştir. Elde edilen bu bilgiler veya veriler yorumlanıp tahlil ve analiz edilerek değerlendirilmiştir. Ayrıca bu çalışmamızda ilgili kaynaklara müracaat

⁶ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdûlmelik b. Mervân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

⁷ Ebû ‘Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysî Halife b. Hayyât, *Târih-i Halife b. Hayyât*, thk. Mustafa Necib Fevvâz - Hikmet Fevvâz (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995).

⁸ Ahmed b. Ebû Ya’kub b. Ca’fer b. Vehb b. Vâdih el-Ya’kûbî, *Târihu’l-Ya’kûbî*, thk. Abdu’l-Emîr Mühennâ (Beyrut: Müessesetü’l- A’lami li’l- Matbuat, 1993).

⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu’t-Taberî* (Beyrut: Dâru’l Fikri’l-‘İlmiyye, 1997).

¹⁰ Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfi İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh* (Beyrut: Dârünnedve el-Cedide, 1986).

¹¹ Cemaleddîn Ebu’l Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Süheyl ez-Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997).

¹² Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye* (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1932).

¹³ İzzuddîn Ebu’l Hasen Ali b. Ebi’l-Kerem İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1989).

¹⁴ Muhammed b. Sa’d ez-Zührî İbn Sa’d, *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1996).

¹⁵ Hişam b. Muhammed İbn Kelbî, *Cemheretü’n-neseb*, thk. Naci Hasan (Beyrut: Alemu’l-Kütub, 2004).

¹⁶ Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Daru’l-Ma’ârif, 1992).

¹⁷ Ebû ‘Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysî Halife b. Hayyât, *Kitâbü’t-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1993).

¹⁸ Ahmed b. İsa el-Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü’l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikli (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996).

¹⁹ Şemsuddin Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* (Beyrut, 2004).

²⁰ Ahmet Zekî Safvet, *Cemheretu hutabi’l-‘Arab* (Beyrut: Mektebetül Alemiyye, 1933).

edilerek genel literatür taraması yapılmış olup, Türkçe ve Arapça kaynak eserlerden, arşiv taraması, kütüphane, YÖK'ün tez sitesi, İSAM'ın arşivi, online taramalar gerçekleştirilmiş ve Kur'an-ı Kerim'deki ayet mealleri konusunda <http://kuran.diyamet.gov.tr> elektronik internet adresinin kullanımı tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTABET SANATI VE TARİHİ

1.1. HİTABETİN TANIMI

1.1.1. Lügat Anlamı

Arapça bir kelime olan hitabet **خَطَبَ يَخْطُبُ خِطَابَةً** kökünden gelir. Bu kelime sözlükte **خطبت على المنبر خطبة** cümlesinde “*minberde hutbe okudum, insanlar karşısında hitap etmek, konuşmak*”²¹ veya **(الخطاب)** gibi mastar olarak kullanılan **(خطابة)** lafzı ile de maksadını karşındakine bildirmek, anlatmak ve delil ile ikna etmek²² manalarında kullanılmıştır. Bu tanımlara dayanarak hitabetin lügat yönünden topluluğa hitap, dinî mekânlarda hutbe veya vaaz gibi dini konuşmalar yapmak, karşındakini etkilemek ve söz söyleme sanatı gibi kavramları karşıladığını görüyoruz.

1.1.2. İstilah Anlamı

Hitabet, istilahi olarak; bir düşüncüyü bir maksadı anlatmak, bir fikri açıklamak, öğüt vermek, bir görüşü benimsetmek, bir eyleme teşvik etmek, aşılacak, bazı fevkalade hallerde duygulandırmak, heyecanlandırmak, dinleyenleri usta bir biçimde planlı, metotlu, maksatlı, etkili ve düzgün bir ifade karşındakileri etkileme sanatıdır.²³ Diğer bir tanımla “kişilerin herhangi bir meramını karşılarında bulunan kişiye veya bir topluma duygularını, düşüncelerini ve bildiklerini kısaca, özlü ve etkili bir ifade ile anlatmalarına denilir.”²⁴ Başka bir tanımını verecek olursak hitabet; düşüncelerin

²¹ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1194-1195; Ahmed el-Âyid, *Mu'cemu'l-'Arabîyyi'l-eşâsî* (Tunus: Lârûs, 2003), 404; Sönmez, *Karşılaştırmalı Hitabet*, 23.

²² Ali Mahfûz, *Fennu'l Hatâbe* (y.y.y.: Dâru'l İ'tisâm, t.y), 13.

²³ Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad-Güzel konuşma ve İnsanları Etkileme Yolları* (Bursa: Aksa Yayınları, 1998), 5; İsmail Lütfi Çakan, *Dini Hitabet, Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 15; Mahmut Kaya, “Hitâbet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/156.

²⁴ Reşit Özbalıkçı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 16; Sönmez, *Karşılaştırmalı Hitabet*, 24.

resmedilmesi, sağduyunun dile getirilmesi, doğru bir duygunun ise gerçek anlatımıdır.²⁵ Yukarıda verdiğimiz terimlerin manalarından da anlaşılacağı üzere hitabet, söz söyleme sanatının en güzel şekilde muhatap kitlesine ulaştırılmasıdır. Aynı zamanda hitabet, kısa ve hikmetli cümlelerle dinleyicileri etkileme ve onları cezbetme sanatıdır.

1.2. HİTABETİN KONUSU VE AMACI

Yukarıda verdiğimiz tanımlardan da anlaşılacağı üzere hitabetin amacını ve konusunu genellikle hatip ve muhatapların içinde bulunduğu ortam ve şartlar belirlemektedir. Çünkü hitabet, herhangi bir konuda muhataplarını ikna etmeyi esas almaktadır.²⁶ Dolayısıyla şartlar neyi gerektiriyor ise o söylenilecek, o anlatılacak ve o okunacaktır.²⁷ Kısacası hitabetin konusunda bir sınır veya sınırlandırma yoktur. Yani hitabetin konusu hatibin konuşmasında esas olan ana fikirdir. Her konuda güzel ve düzgün konuşmak esas olduğu için hitabetin konusuna her varlık, her düşünce, her buluş, her fikir kısacası her şey onun konusuna girebilir.²⁸ Bu nedenle hitabetin herhangi bir sınırı veya belli bir konusu vardır dememiz asla mümkün değildir.

Her sanatın açık veya kapalı bir amacı vardır. Hitabet de bir sanat ve faaliyet olduğuna göre onunda bir amacı vardır. Ancak birçok tanımı bulunan bu sanatın amacının ne olduğu hususunda da birçok açıklama yapılmıştır. Hitabetin amacı insanlara bildiklerini, fikirlerini, duygu ve düşüncelerini açık, doğru ve etkili bir şekilde muhatapına aktarmaktır. İnsanların düşüncelerine tesir etmek, günlük hayatta, mesleki, siyasi ve ekonomik faaliyetlerini yönlendirmektir. Bu işlemde konuşma, bir vasıta veya bir alettir.²⁹ Hitabetin amacı sadece konuşmak olmamakla beraber, hitabette amaç bir düşünceyi veya bir konuyu imkân dâhilinde, usulüne uygun bir şekilde dinleyicilere aktarmak ve benimsetmektir.³⁰

²⁵ Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 18.

²⁶ Çakan, *Dini Hitabet*, 2016, 6.

²⁷ Abdülhakim Yüce, *Konuşma Sanatları ve Hitâbet* (İstanbul: Işık Yayınları, 2011), 13-20; Muhammed İbrahim, *el-Cânibu'l-İ'lâmî fî Hutabi'r Resûl* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1986), 12-15.

²⁸ H. Mehmet Soysaldı, *Dini Hitabet* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2002), 15.

²⁹ Sönmez, *Karşılaştırmalı Hitabet*, 27; Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Hitabet* (İstanbul: Avcıol Yayınları, 2016), 11.

³⁰ Soysaldı, *Dini Hitabet*, 16.

Aristoteles Rhetorica adlı kitabında hitabetin amacını şöyle tanımlamaktadır: *"Hitabet, herhangi bir konuda ikna etme yollarını kullanma melekesidir. Bu, diğer ilim ve sanatlarda bulunmayan bir özelliktir. Çünkü onların amacı kendi konularıyla ilgili meseleleri öğretmektir; hitabetin amacının ise diyalektik gibi ikna etmek ve susturmak"* olduğunu söylemektedir.³¹

Yine hitabetin amacı ile ilgili olarak Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) ise *"Mi'yâr-ı Sedat"* adlı kitabında şu ifadelerle yer verilmiştir. Hitabet; *"insanları kendileri için faydalı olan şeylere yönlendirmesi ve zararlı olan şeylerden de uzaklaştırmasıdır."*³²

Diğer ilimlerde olduğu gibi hitabette konusu ve amacı olan geniş bir ilim dalıdır. Ancak hitabetin bu tanımlarından yola çıkarak hitabeti sadece bir söz söyleme veya konuşma sanatı olarak algılamamalıyız. Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere hitabet, aynı zamanda insanların bir nevi eğlendiği, dinlendirdiği, insanlara faydalı ve zararlı olan şeyleri bildirdiği, muhataba yeni bir tutum geliştiren, muhatabın var olan tutumunu değiştiren ve yeni bilgi veren bir ilim dalıdır. Bir yönüyle hitabetin amacı, yararlı olan şeylerde insanları ikna ile yönlendirmesi, bir diğer yönü ise zararlı olan şeylerden de uzaklaştırılmasıdır. Bilgi, haber, uyarı, tesir etmek, değişim, etkileşim, duygu vs. bütün bunlar tüm boyutlarıyla hitabet sanatında bulunmaktadır.

1.3. HİTABET SANATININ UNSURLARI

Hitabette, hatip (konuşmayı icra eden kişi), muhatap (dinleyici), ve hitap (konuşulan konu) olmak üzere üç ana unsur³³ ile kanal, engeller, ortam ve geri bildirim olmak üzere de dört tane yardımcı unsurdan oluşmaktadır. Sırası ile bunları aşağıda açıklayacağız.

1.3.1. Hitabet Sanatının Temel Unsurları

1.3.1.1. Hatip

Hatip, hitabetin vazgeçilmez ve en önemli unsurudur. Hitabetin birinci unsuru olan hatip; hitabet sanatını icra eden, hitabetin unsurlarını pratiğe döken, bir topluluk, bir ortam veya birden fazla dinleyici karşısında açık, etkili, güzel, belâğatlı ve fesahatli

³¹ Aristo, *el-Hitâbe*, çev. Abdurrahman Bedevi (Beyrut: Daru'l Kalem, 1979), 9.

³² Ahmet Cevdat Paşa, *Mi'yâr-ı Sadâd ve Adâb-ı Sadâd*, ed. Necati Demir (Ankara, 1998), 135.

³³ Michel Meyer, *Retorik*, çev. İsmail Yerguz (Ankara: Dost Kitapevi, 2009), 10.

konuşan kimsedir. Ayrıca cami ve dini mekânlarda cuma, bayram ve diğer dini gün ve gecelerde minberden konuşma yapan kimseye de “hatip” denilmektedir.³⁴

İnsanların hayallerindeki hatibin veya hitabet sanatını icra eden kişinin, kendisinde bulunması gereken bir takım özellikler vardır.³⁵ İyi bir hatipte samimiyet, hoşgörü, gaye, inanç, gerçeğe bağlılık, konuya hâkimiyet, muhatapı iyi tanıma ve güvenini kazanmış olma, samimi, içten inandırıcı olma, dili iyi kullanma, cesur olma, duygudaşlık ve sorulara açık olma gibi özelliklerin kendisinde bulunması gerekir.³⁶ Bütün bunlarla birlikte hatibin genel kültür bakımından da yeterli bir seviyede olması gerekmektedir.³⁷

Anlamı yerleşmemiş, herkes tarafından bilinmeyen garip kelimeler kullanmak, düzgün konuşmamak, hakikati aktarırken gereğinden fazla abartmak, konuşurken karşısındakinin gözlerinin içine bakmak ve konunun dışına çıkmak hatip için hoş görülen davranışlar değildir.³⁸

Halkın karşısında bulunan bir hatibin konuşmasında daha etkili olabilmesi ve dinleyenlerin dikkatini cezbedebilmesi için bazı şartları yerine getirmesi gerekir. Başarılı bir hatibin muhataplarını ikna etmesi için beden dilini iyi kullanması gerekmektedir. Etkili kullanılan beden dili dinleyici kitlesinin hatibe olan ilgisini artırır. Bunların başında iyi bir konuşmacının elini etkili kullanması gerekir. Yani bazen kelimeler kullanmadan elleriyle konuşabilmelidir. Bununla birlikte konuşma esnasında daha etkili olabilmek için yüksek bir yerde olması gerekiyorsa konuşmasını yüksek yerde bir yerde icra etmelidir.³⁹

1.3.1.2. Muhatap

Hitabetin ikinci ana unsuru muhataptır. Muhatap olmadan bir hitabın gerçekleşmesi söz konusu değildir. Çünkü hatibe konuşma fırsatını veren dinleyicilerdir. “*Dinleyiciler yoksa konuşma da yoktur*” ifadesini tereddütsüz bir şekilde burada söyleyebiliriz.⁴⁰

³⁴ Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad* (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 17.

³⁵ Reşit Özbalkıç, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet* (İzmir: Yeni Akademi Yay., 2006), 16.

³⁶ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 226.

³⁷ Özbalkıç, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 16.

³⁸ Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 59.

³⁹ Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş*, 226; Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 59.

⁴⁰ Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Hitabet*, 10-11.

Muhatap; kendisiyle konuşulan, bilgilendirilmeye ya da konuşmacı tarafından belli bir konuda ikna edilmeye çalışılan kimse veya kimselerdir. Muhatap kitlesi burada bir ya da birden fazla kişi olabilir. Muhatap kitlesi hatibin seslendiği kitleye göre değişiklik göstermektedir. Bu anlamda hatip konuşmasını seçkin ya da avam kesimine sunabilir. Hatibin başarısı da seslenmiş olduğu bu kesimin özelliğine bağlıdır. Öyle ki eğer muhataptan kaynaklanan bir sorun varsa hatip ne kadar mükemmel olursa olsun hatibin başarı sağlama şansı fazla değildir.⁴¹

Dinleyici tarafından kaynaklanan sorunların başında dinleyicilerin seviyelerinin düşük olması veya karakterlerinin iyi olmaması gibi sebepler gelmektedir. Böyle bir durum karşısında konuşmayı yapan hatibe önemli görevler düşmektedir. Hatip konuşmasını yaparken dinleyicilerin eğitim, dil, kültür düzeyi, siyasi, sosyal konumu ve makamına uygun hitap edecek ifadeler seçmelidir. Aynı zamanda hatibin konuşma esnasında doğal olması gerekmektedir. Hatip bu durumda yapmacık hareketlerden de mümkün olduğu ölçüde uzak durmaya çalışmalıdır. Çünkü yapmacık hareketler dinleyici üzerinde tesir etmez ve hatibin inandırıcılığına gölge düşürür. Böyle bir durumda hatip, davranışlarını dinleyicilerin özelliklerini dikkate alarak şekillendirmelidir.⁴²

1.3.1.3. Hitap

Hitabetin temel unsurlarının sonuncusu ise hitaptır. Hitap; “*konu, mesaj, ileti, üzerinde konuşulan konu*” şeklinde tarif edilebilir.⁴³

Hitap bir kişi veya grubun bilgi beceri ve tutumlarında değişiklik yapmak amacıyla sunulan işaretler, uyarıcılar ve uyanlardır. Diğer bir ifadeyle kaynak ile alıcı arasındaki paylaşılan bilgi, tutum, duygu, düşünce ve davranış bütünüdür. Hitap bu anlamda bir yaşantıya ait olan duygu ve düşüncelerin sözlü, sözsüz ya da yazılı bir anlatımla muhataba ulaştırıldığı semboller olarak tarif edilebilir. Bu tarif ile hitap, kaynağın alıcıya semboller vasıtasıyla aktardığı anlamların bir bileşkesi olarak karşımızda durmaktadır.⁴⁴

⁴¹ Özbalıkçı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 18.

⁴² Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 227.

⁴³ Hayatî Hökelekli, “Günümüz İletişim Teknikleri ve Dini İletişim”, *Diyanet İlmî Dergi* 42/1 (2006), 56.

⁴⁴ Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde Dini İletişim* (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 5.

Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı üzere hitabın değer, düşünce ve tutumlardan oluştuğunu görmekteyiz. Bu anlamda başarılı bir hitabette, mesajı kimin verdiğinin yanında, mesajın içeriğiyle de (konu) ilgili olduğunu görmekteyiz. Mesajda içeriğinin ne olduğu ve nasıl söylendiği hitabetin başarısını gösteren önemli kıstaslar arasında yer alır. Bu konu ile ilgili yapılan araştırmalar da mesajın muhatap kitlesi arasında tek yönlü, çift yönlü olması, benzer ya da farklı olması, bilgi veya duygu ağırlıklı olması, olumlu ya da olumsuz birtakım içerikler taşıması hitabetin başarısı noktasında önemli olduğunu göstermiştir.⁴⁵

Hitabette konuşmacını bir konuyu ele alınırken üç noktaya dikkat etmesi gerekir. Bunlar üslup ya da dil, inandırma yolları ve konuşmanın uygun bölümlere ayrılarak düzenlenmesidir. Nitekim hitabetin belki de en önemli noktası konuşmanın konusu olan kompozisyonudur. Konuşmanın konusunun hazırlanışında hine dikkat edilmesi gereken birkaç husus vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz. İlk olarak konuşmanın konusunu oluşturan kompozisyon; açık, sade, öz, anlaşılır, kısa, kesin, tabii, gösterişsiz, tesirli, mantığa uygun, güçlü ve heyecan verici bir şekilde olmalıdır. Hitabette asıl olan dinleyicileri bir fikre inandırmak, onlara bir şeyi anlatmak olduğu için bu görevi yerine getirecek olan hitabın netice ve başarıya ulaşma bilmesi için yukarıda saydığımız unsurların bulunması gerekir.⁴⁶

1.3.2. Hitabetin Yardımcı Unsurları

Hitabetin kanal, engeller, ortam ve geri bildirim olmak üzere dört tane yardımcı unsuru bulunmaktadır.

1.3.2.1. Kanal

Kanal “*algılama, seçme, yorumlama ve düşünme süreçlerinde ürettiği anlamlı iletileri simgeler vasıtasıyla gönderen kişi veya kişilerdir*”⁴⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle, mesajın göndericiden alıcıya iletiildiği yoldur. Yüz yüze kurulan bir iletişimde sesimiz, jest ve miniklerimiz kanal konumundadır.⁴⁸

⁴⁵ Høkelekli, “Günümüz İletişim Teknikleri ve Dini İletişim”, 49-50.

⁴⁶ Özbalkıç, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 18.

⁴⁷ Merih Zillioğlu, *İletişim Nedir?* (İzmir: Cem Yayınları, 2018), 98.

⁴⁸ Ali İhsan Atalay, *Rehberlik ve Özel Eğitim* (Ankara: Yediiklim Eğitim Bilgisayar Yayıncılık, 2018), 171.

Hitabetin temel unsuru olan iletişimde ne kadar yöntem kullanılırsa hitabet o kadar başarılı olur.

1.3.2.2. Engeller

Bir mesajın anlaşılmasında sorun olan ya da mesajı alıcıya iletirken doğru anlaşılmamasına neden olabilecek her türlü şey engel olarak tanımlanabilir. Engeller çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. Öyle ki, bazen hitabette engel hatip iken bazen muhatap bazen de kanal olabilir. Emir vermek, gözdağı vermek, ahlaki ders vermeye çalışmak veya muhatabı yargılamak, suçlamak, eleştirmek, alay etmek, ad takmak, sürekli avutmak, sınamak, sorgulamak, şakacı davranmak, sözünden dönmek, konuyu saptırmak⁴⁹ gibi durumlar hatip ile muhatap arasındaki etkili iletişimin önündeki en büyük engellerdendir. Bu engeller var olduğu sürece hatip ile dinleyici arasındaki etkili ve sağlıklı bir iletişim gerçekleşemez.

1.3.2.3. Ortam

Hitabette konuşmayı oluşturmadan önce üzerinde durup düşünülmesi gereken en önemli noktalardan bir tanesi de ortamdır.

Hitabette ortam, konuşmanın yer aldığı zaman ve mekân demektir.⁵⁰ Diğer bir tanımla ortam, hitabetin gerçekleştiği toplumsal ve fiziki çevredir.⁵¹ Hitabet ortamının hem psikolojik olarak hem de fiziksel olarak hitabetin başarısında, dinleyicilere mesajın iletilmesinde ve doğru bir şekilde algılanıp yorumlanmasında önem arz etmektedir. Hitabetin konusuna göre zaman ve mekân değişebilir. Politik alanı, savaş alanı, dini ve kutsal mekânlar gibi geniş bir ortamda arz edilebilir.

Hutbelerin gerçekleştiği ortam da etkili iletişim için önemli olan hususlardan biridir. Hutbeler hutbenin gerçekleştiği ortama, mekâna ve duruma göre şekillenmelidir.

Örneğin; Hz. Peygamberin ve Hulefâ-yi Râşidinin cuma ve bayram namazlarında icra ettikleri hutbeleri genelde kısa tutmuşlardır. Fakat kutsal mekânlarda veya önemli olaylarda okunan hutbeleri biraz daha uzun tutmuşlardır. Hz.

⁴⁹ Ümit Dilaver, *Rehberlik ve Özel Eğitim* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016), 159-160.

⁵⁰ Mustafa Köylü, *Psikososyal Açıdan Dini İletişim* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 34-36.

⁵¹ Emin Özdemir, *Güzel ve Etkili Konuşma Sanatı* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2016), 32.

Peygamber'in Vedâ haccı'nda Arafat dağında irâd ettiği Vedâ hutbesi bunun güzel bir örneğidir.⁵²

1.3.2.4. Geri bildirim

Geri bildirim alıcı ile kaynağı arasındaki geriye doğru olan bilgi akışıdır. Bu sayede, hatip hitabının dinleyicide anlaşılıp anlaşılmadığını geri bildirimle öğrenebilmektedir. Geri bildirim, dinleyicinin hitabı alıp değerlendirdikten sonra alıcıdan kaynağa yansıyan tepkiler ile hatibe geri iletmesidir.⁵³

Geri bildirim, hitabet sürecinin başarısını bize sunmasının yanında, hitabet sürecinde kullanılan materyallerin, yöntemlerin, tekniklerin başarısını ve faydasını göstermesi açısından da son derece önemlidir. Çünkü geri bildirim sadece bir konunun dinleyicide anlaşılıp anlaşılmaması ile alakalı bir durum olmayıp aynı zamanda hitabet sürecinde var olan bütün unsurların başarısını ve eksikliklerini bize bildirmesi açısından da son derece önemlidir.

Hitabet yalnızca sözle gerçekleşmemektedir. İletişim kaynağı olan kişi eğer bir ressam ise hitabet resimle; müzisyen ise bir melodiyle ya da bir notayla dinleyiciye ulaştırılmalıdır. Geri bildirimde hızlı netice görülen eserler vardır. Bunların arasında savaş meydanındaki askeri hitabetin sonucunda savaşın zafer olarak elde edilmesidir. Netice elde etmesi uzun zaman alabilen geri bildirimler ise dini alanda yapılan hitabelerdir.⁵⁴

1.4. HİTABET ÇEŞİTLERİ

Hitabet konusu bakımından hitabet çeşitleri ve şekil bakımından hitabet çeşitleri olmak üzere iki kısma ayrılır.

1.4.1. Konusu Bakımından Hitabet Çeşitleri

Genel anlamıyla konusu bakımında hitabet çeşitleri beşe ayrılmaktadır. Bunlar;

1. Askeri Hitabet,
2. Siyasi Hitabet,

⁵² Nesim Sönmez, "Sadru'l İslam Döneminde Hitabet Türleri ve Temel Özellikleri", *İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2018), 371.

⁵³ Atalay, *Rehberlik ve Özel Eğitim*, 171.

⁵⁴ Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Hitabet*, 10-11.

3. Adli ve hukuki Hitabet,
4. Akademik ve ilmi Hitabet,
5. Dini Hitabet⁵⁵

1.4.1.1. Askeri Hitabet

Askeri hitabet; Komutanların kendi ordusunu harekete geçirmek, coşturmak, heyecanlandırmak ve moral vermek için askerlerine veya sivil halklarına yaptıkları özlü ve veciz konuşmalardır.⁵⁶ Bu hitabette hitabetin veciz nutuklu, kısa, çok anlamlı ve herkesin anlayabileceği bir şekilde olması gerekir. Bu hitap şeklinde cümlelerin canlı, sert, yiğitçe, gayet açık, sade ve herkesin anlayabileceği tarzda olmasına dikkat edilmelidir.⁵⁷

Askeri hitabette ifadeler kesin ve emredici bir şekilde söylenmelidir. Askeri hitabetin özellikle son cümleleri şiddetli ve kuvvetli olmasına dikkat edilmelidir.⁵⁸ Askeri hitabette geçmişte yaşanmış olan kahramanlıklardan örnek verilerek askerlerin yiğitlik ve erlik duyguları en yüksek düzeye çıkarılır.⁵⁹

Askeri hitabet Kur'an-ı Kerim'de de örneklerinin sıkça bulunduğu bir hitabet çeşididir. Hatta Kur'an-ı Kerim Peygamber Efendimize askeri bir hitabet yapmasını emretmektedir.⁶⁰

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا
مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

“Ey peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur.”⁶¹

⁵⁵ Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş*, 227-228.

⁵⁶ İsmail Çakan vd., *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet ve Mesleki Uygulama* (MEB Yayınları, 2013), 42. 2

⁵⁷ Özbalıkçı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 20.

⁵⁸ Mehmet Doğru, *Hitabet* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2000), 74.

⁵⁹ Komisyon, “Hitabet”, *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1980), 19/302.

⁶⁰ Soysaldı, *Dini Hitabet*, 35.

⁶¹ el-Enfâl 8/65.

Muharebe öncesi konuşmanın önemine binaen Peygamber Efendimiz de kısa askeri konuşmalar yapmıştır. Askeri konuşmalarından bir tanesi şöyledir. “*Ey Müslümanlar! Düşmanla karşılaşmayı arzu etmeyiniz; Allahtan âfiyet dileyiniz. Fakat düşmanla karşılaşınca da sabrediniz ve biliniz ki, cennet kılıçların gölgesi altındadır.*”⁶²

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı gibi askeri hitabet diğer hitabet çeşitlerinden farklı olarak daha çok şiddetli cümlelerin kullanıldığı, yiğitlik ve kahramanlık duygularının heyecanlandığı bir hitabet şekli olarak karşımızda çıkmaktadır. Bu hitabet çeşidine gerek Kur’an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde ve gerekse de tarihimizin önemli sayfalarında çokça rastlamamız mümkündür.

1.4.1.2. Siyasi Hitabet

Siyasi hitabet; daha çok bir milleti yöneten siyaset ve devlet adamlarının, geniş halk kitlelerine kendilerini tanıtmak, benimsetmek, fikirlerini duyurmak ve netice olarak onları kendi fikirleri etrafında toplayarak ikna etme sürecinde kullandıkları; açık, sade, güzel ve etkili konuşmalar olarak tanımlanabilir. Ayrıca devletin birlik ve bütünlüğü ile ilgili yapılan problemler de siyasi hitabetin konusudur.⁶³

Diğer hitabet çeşitlerinde olduğu gibi siyasi hitabette de üslup gayet açık, sade, güzel ve etkili olmalıdır. Çünkü siyaset hitabetin en önemli özelliği sadelik ve samimiyette gizlidir. Sade, açık ve samimi olan bir siyasi hitabet aynı zamanda yalan, yüz kızartıcı ve gerçeklere de aykırı olmamalıdır.⁶⁴

Siyasi hitabet; Eski Yunan ve Roma’dan günümüze kadar bolca örneklerine rastlanan hitabet şeklidir. Dünyaca meşhur olan hatiplerin bu tarzda meşhur birçok hitabeleri vardır. Arap edebiyatında ise siyasi hitabetin belki ilk örneği, Hz. Peygamber’in vefatından sonra hilâfet konusunda ortaya çıkan anlaşmazlığı gidermek amacıyla Hz. Ebû Bekir (ö. 634)’in hilafet konusunda yaptığı konuşmasıdır.⁶⁵

1.4.1.3. Adli ve Hukuki Hitabet

Adli hitabet; dar manasıyla daha çok mahkemelerde suçsuz birisinin suçsuzluğunun ispat etmek veya haksız birisinin haklıymış gibi gösterilmesi amacıyla kendisi ya da avukatları tarafından yapılan savunmaya denir. Daha geniş anlamda ise

⁶² Muhammed b. İsmail Buhari, *Câmiu’s-Sahih Cihad* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315), 4/24.

⁶³ Özbeklikçi, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 19-20.

⁶⁴ Doğru, *Hitabet*, 76-77.

⁶⁵ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2009), 142.

adli ve hukuki hitabet, hukuk ve adalet ilmine ait bütün veriler denilebilir.⁶⁶ Adli hitabet siyasi hitabetin aksine geçmişle alakalı olup, amacı ise doğru ile doğru olmayanı ayırmaya yöneliktir.⁶⁷

Hukuk ve adaletle ilgili konularda, hâkimler ve hukukçular tarafından yapılan konuşmalar, adli yılbaşı konuşmaları, yasa tasarısı ve teklifleri üzerinde yasama meclisinde yapılan tartışmalar ve gerekçeli açıklamalar, zanlıların savunmaları ve savcı iddianameleri gibi çeşitli savunmalar hukuki ve adli hitabetin örnekleri olarak sayılabilir.⁶⁸

Hukuki hitabette dikkat edilmesi gereken nezaket kurallarının olduğunu belirtelim. Özellikle hukuki hitabette gereksiz sözler, söz cambazlığı vb. gibi sözler faydadan ziyade zarar verebilir. Bu tarz konuyla ilgisi olmayanların olaylardan kaçınması veya konuşmaların delillere ve belgelere dayalı olması gerekir.⁶⁹ Maalesef zaman zaman bu tür etik kurallarına riayet edilmemektedir.

1.4.1.4. Akademik ve İlmi Hitabet

İlmi ve fikri mevzularda bir konuyu açıklamak amacıyla uzmanlar ya da ilim adamları tarafından orijinal bir düşünceyi veya bir tezi savunmaya ve aydınlatmaya yönelik icra edilen konuşmalara denir.⁷⁰

Akademik ve ilmi hitabetin konusunu daha çok fikrî bir konuyu izah, tez savunması, akademik çevrelerce verilen dersler, akademisyenler tarafından yapılan araştırmalar, araştırmalar hakkındaki konuşmalarla toplumun aydınlatılması, verilen konferanslar, sempozyumlar, paneller ve seminerler oluşturur.⁷¹ Akademik ve İlmi hitabetin amacı sunulan konu ile ilgili olarak dinleyicileri bilgilendirmektir. Askeri hitabetin aksine akademik ve ilmi hitabette dinleyicileri heyecanlandırma gayesi bulunmaz.⁷² Daha çok bilgi aktarma, sunma ve yayma arzusu bulunmaktadır.

⁶⁶ Özbalkıç, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 21.

⁶⁷ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 228.

⁶⁸ Çakan vd., *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet*, 40-41.

⁶⁹ Doğru, *Hitabet*, 70.

⁷⁰ Doğru, *Hitabet*, 64.

⁷¹ Özbalkıç, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 21.

⁷² Soysaldı, *Dini Hitabet*, 39.

1.4.1.5. Dini Hitabet

Dini hitabet: “Din görevlilerinin mabet içinde veya dışında dini amaçlar gözetilerek yaptıkları konuşmalardır”⁷³ şeklinde tanımlayabiliriz. Başka bir ifadeyle “bilgili ve yetkili din âlimlerinin toplumlara din konularını öğretmek ve ahlaki nasihatler vermek için cami, kilise gibi mabetlerde ya da radyo, televizyon gibi iletişim araçları vasıtasıyla yaptıkları konuşma türüne”⁷⁴ denir. Dinî hitabet, insanlık tarihiyle başlar ve bütün hitabet çeşitlerinin temelini oluşturur. Çünkü ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamber olan Hz. Âdem (a.s.)’den Hz. Peygamber (sav)’ e kadar bütün peygamberlerin temel görevi, Yüce Allah’tan aldıkları vahyi açık, sade ve anlaşılır bir şekilde insanlara tebliğ etmek olmuştur.

{ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ } “Peygamberlerin görevi açık seçik tebliğden başka bir şey değildir.”⁷⁵ { اِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ } “Kuşkusuz ben de O’nun tarafından size gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeleyiciyim.”⁷⁶

Yukarıdaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere, dinî hitabetin ilk insan ve ilk peygamberden beri var olduğuna, aynı zamanda peygamberlerin apaçık tebliğci, uyarıcı ve müjdeleyici olduklarına delil niteliğindedir.

Dinî hitabetin en güzel örnekleri Hz. Peygamber (sav)’in Mekke ve Medine’de irad ettiği hutbeleridir. Bunların en meşhuru da veda haccında irad ettiği Veda Hutbesidir. Bir diğer örnek ise Hz. Peygamber (sav)’in vefatından sonra Hz. Ebubekir (ra)’in irad ettiği dini hitabetin en veciz örneği olan hutbesidir:⁷⁷ “Kim ki Muhammed’e (sav) tapıyorsa, bilsin ki, Muhammed (sav) ölmüştür. Kim ki Allah’a ibadet ve kulluk ediyorsa bilsin ki, Allah Hayy’dır, ölümsüzdür.”⁷⁸

Hz. Ebû bekir, sonra da şu âyet-i kerimeyi okudu:

⁷³ Çakan vd., *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet*, 34.

⁷⁴ Ahmet Yüzendağ, *Hitabet Dersleri* (Ankara: DİB Yayınları, 1964), 40.

⁷⁵ en-Nahl: 16/35.

⁷⁶ Hüd: 11/2.

⁷⁷ Nedâ Armaner, *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1962), 15.

⁷⁸ Kamil Miras, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi* (Ankara: DİB Yayınları, 1978), 3/95.

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنَّ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى

أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ

“Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri dönecek misiniz? Kim geri dönerse bilsin ki Allah’a asla bir zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri ödüllendirecektir.”⁷⁹ Dinî hitabetin konusu, inanç, ibadet, ahlâk, ruh, beden temizliği, ölüm, ahiret, dünya zevklerine ve nefsanî arzulara boyun eğmemek gibi dini konularda yapılan vaaz, hutbe, nasihat ve kıssalar içermektedir.⁸⁰

Yukarıda yaptığımız tanımdan anlaşılacağı gibi dini hitabeti tatbikat veya uygulama sahası yönünden “mabet içi” ve “mabet dışı” olmak üzere iki başlıkta toplayabiliriz. Bilindiği gibi Peygamber Efendimiz konuşmalarını hem mabette hem de mabet dışında sürdürmüştür. Ancak dini hitabet denilince ilk akla gelen mabet içinde yapılan dini konuşmalar gelmektedir. Dini hitabetin bütün çeşitlerinin temel özelliği dini konular içermesidir. Şimdi kısaca bunlara değineceğiz.

1.4.1.5.1. Mabet İçi Dini Hitabet

Mabetlerde dini konuların konuşulduğu ve müzakeresinin yapıldığı hitabet şeklidir. Bilindiği gibi bizzat Peygamber Efendimizde vücut bulmuş, ancak Peygamberimizin böyle mabet içi ve dışı diye bir ayırım yaptığını söylememiz pek doğru olmaz Mabet içi dini hitabet de kendi içerisinde hutbe ve vaaz olmak üzere iki kısma ayrılır.

1.4.1.5.1.1. Hutbe

خطبة kökünden mastar olan الخطبة konuşmak, sözü başkasına yöneltmek gibi manalara gelmektedir.” Terim anlamı olarak hutbe; “belli zaman ve belli yerlerde, yetkililer tarafından topluluk karşısında irad edilen mukaddime ve meviza bölümlerinden oluşan dini bir nutuktur.”⁸¹ Dinî literatürde ise hutbe, başta cuma ve

⁷⁹ Âl-i ‘İmrân: 3/144.

⁸⁰ Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Hitabet*, 257.

⁸¹ Çakan, *Dini Hitabet*, 2016, 16.

bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin öncesi veya sonrasında irad edilen, genelde vaaz ve nasihati içeren konuşmaya denir. Hutbe okuyan kişiye de hatip denir.⁸²

Hutbenin amacı dini ve İslami bir fikri, bir düşünceyi veya herhangi bir konuyu usulüne uygun bir şekilde cemaate sunmak ve benimsetmektir. Bunun için hutbenin anlaşılır sade bir dil ile ve hitabet üslubuna dikkat edilerek icra edilmesi gerekir. Aksi takdirde hutbeden beklenen amaç gerçekleşmemiş ve hatibinde hedefine ulaşmamış olur.⁸³

Hutbe icra edildiğinde hatibin sesini yükseltmemesi, hutbenin uzatılmaması, ikinci hutbenin birinci hutbeden daha kısa tutulması hutbenin sünnetlerindedir. Hz. Peygamber, namazın uzatılmasını, hutbenin ise kısa tutulmasını emretmiştir.⁸⁴

1.4.1.5.1.2. Vaaz

Vaaz; camilerde veya toplu ibadet edilen yerlerde yapılan ve yetkili din adamları tarafından ibadet öncesi veya sonrasında sunulan dini konuşmalara denir. Bu özelliği ile vaaz bir din telkini aracı olması hasebiyle de kalpleri yumuşatacak şekilde tatlı ve güzel sözlerle dinleyicilere öğüt vermektir. Bu özelliğinden dolayı vaaz bir din eğitimi ve öğretimi yoludur. Dini hitabetin önemli bir çeşidi olan vaazın amacı; halkı dini konularda bilgilendirmek ve onları aydınlatmaktır.⁸⁵ Bu şekilde konuşma yapan erkeğe vaiz kadına vaize denir.⁸⁶ İslamî kaynaklarda nasihat, irşad, tebşir, tezkîr, mev'iza ve inzâr gibi kavramalar da vaaz anlamında kullanılmaktadır.⁸⁷

Hatip, dinî bilgi verirken güzel ve tatlı konuşmalı, konuşmasında samimi olmalı, akıcı, sade ve etkileyici bir üslup kullanmalıdır. Ayrıca vaaz, hutbe ve diğer dini konularda sunum yapan hatibin şahıslardan bahsetmemesi ve tenkit edilen kişilerin isimlerinin zikredilmemesine dikkat etmelidir. Bu gibi davranışlardan kaçınmak din adamının görevidir.

⁸² Mustafa Bakır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/425.

⁸³ Hasan Ali Görgülü, "Hz. Peygamberin Hutbede İzlediği Metot ve Günümüz Hutbe Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Dergisi* 3 (1997), 174.

⁸⁴ Müsned, IV, 263; Dârimî, Şalât, 199; Müslim, "Cum'a", 47

⁸⁵ Çakan, *Dini Hitabet*, 2016, 59-61.

⁸⁶ Kamil Yaşaroğlu, *Hitabet ve Mesleki Uygulama* (Ankara: MEB Yayınları, 2017), 72.

⁸⁷ Hasan Cirit, "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/404.

1.4.1.5.2. Mabet Dışı Dini Hitabet

Dinî hitabetin diğerk bir türü de mabet dışı hitabet cami veya mescit haricinde, din görevlisi şartı aranmadan icra edilen dini hitabet şeklidir. Bu hitabet çeşidinin de birçok türü bulunmaktadır. Şimdi kısaca bunlara açıklayacağız.

1.4.1.5.2.1. Dini Konferans

Dini konferans; din ile ilgili konuların akademik düzeyde ve akademik bir üslup içinde dini mekânların dışında sunulmasına denir. Uygulama açısından vaazdan farklı olarak dini konferansta soru sorma imkânı bulunmaktadır. Oysa vaazda önemli olan konunun sunulmasıdır. Dini konferans, örnek olarak kutlu doğum haftalarında akademisyenler ya da din adamları tarafından konferans salonlarında halka sunulan konuşmalar olarak göstermektedir. Günümüzde bu kutlu doğum haftası etkinlikleri münasebeti ile dini konferans ayrı bir önem kazanmıştır.

1.4.1.5.2.2. Sohbet

Sıcak ve samimi bir ortamda daha çok küçük insan grupları arasında karşılıklı serbest konuşmalara sohbet denir. Sohbetin dini bir hitabet şekli olması için dini konular üzerinde yoğunlaşması gerekir. Aynı zamanda dini konular sıcak ve samimi bir çevrede gerçekleşirse sohbet, dini hitabet şeklini alır. Sohbeti, vaaz ve hutbeden ayıran en belirgin özelliği, sohbetin karşılıklı konuşmaya dayalı olmasıdır. Çünkü vaaz ve hutbede merkezde hatibin kendisi olup ve konuşmalar da tek taraflıdır. Sohbet örnekleri ise daha çok dini cemaat ve gurupların belirli periyotlarla sohbet için bir araya gelmelerinde görülebilir. Aynı zamanda nikah, cenaze, hac, sünnet ve mevlüt gibi merasimlerdeki sohbetler olarak da kendisini gösterebilmektedir.

1.4.1.5.2.3. Radyo-TV’de Dini Konuşmalar

Ramazan ayında, mübarek gün veya gecelerde televizyon ve radyolarda din adamlarının dini içerikli sunmuş oldukları konuşma ve programlara denir. Burada önemli olan konunun din adamları tarafından ve dini bir içerikte sunulmuş olmasıdır. Dini hitabet çeşidi içinde radyo ve televizyondaki dini programlar önemli bir yere sahiptir. Çünkü Radyo ve TV’lerin yaygınlaşması ile bu tür hitabet çeşidi daha da yaygınlaşmıştır. Bunun sonucunda Medya vaizliği diye ifade edilen bir kavram ortaya çıkmıştır. Radyo ve TV’lerin yanı sıra bunlara ilaveten internet ortamında dini içerikli

sitelerde icra edilen dini konuşmalar ve sohbetler de dini hitabet türünün içinde değerlendirilebilir.

1.4.1.5.2.4. Açılış, Karşılama, Uğurlama, Anma ve Veda Konuşmaları

Bu hitabet şekli başlığından da anlaşıldığı gibi cami, medrese, hastane, okul, yol, köprü vb. yapıların açılışında, hacı ve asker uğurlama ve karşılanmalarında, yine aynı şekilde canları pahasına toprağımızın bütünlüğü korumak için şehit düşmüş aziz şehitlerimizi anma maksadıyla yapılan dini içerikli konuşmalardır. En belirgin örnek ise Çanakkale şehitlerini anma programı şeklindedir. Yukarıdaki hitabet şekillerinde ifade ettiğimiz gibi bu başlıkta da önemli olan konuşmaların dini içerikli olmasıdır. Bu tür konuşmalar doğrudan dini hitabete girmeseler de konuşmaların din adamları gibi yetkin kişiler tarafından yapılmış olması halinde açılış, karşılama vb. konuşmaları dini hitabet içine dâhil edilir. Çünkü bu tür konuşmalar, herkes tarafından belirli bir üslupla yapılabilmektedir.⁸⁸

1.4.2. Şekil Bakımından Hitabet

Konumuz her ne kadar bu çeşit hitabet türü ile ilgili olmasa da kısa bir şekilde bunlara değineceğiz.

1.4.2.1. Hitabe

Bir fikri, duyguyu, düşünceyi ya da herhangi bir kimse hakkında bir dinleyici gurubuna karşı söylenmiş öz, sade ve heyecanlı konuşmalara denir. Hitabe de önemli olan hatibin heyecanına hâkim olmasıdır.

1.4.2.2. Konferans

Fikri, ilmi ya da akademik bir konuyu izah etmek, ya da bir düşünceyi ifade etmek, bir tezi savunmak amacıyla konferans salonlarında dinleyici kitlesine yapılan sunuma denir.

1.4.2.3. Musâhabe

Konusu itibariyle günlük hayatta ilmi, edebi, siyasi ve sanat gibi güncel konularda yapılan konuşmalara musâhabe denir. Bu tür sohbetlerde konular öz, sade bir dille ve zarif bir üslupla sunum yapılmalıdır. Ayrıca konular fazla

⁸⁸ Çakan, *Dini Hitabet*, 81-98.

derinleştirilmemelidir. Aile içi eğitimde bu tür sohbetlerin yaygınlaşması hem gerekli hem de faydalı olduğu muhakkaktır.

1.4.2.4. Muhavere

İki veya daha fazla kişilerin kendi aralarında yaptıkları konuşmaya denir. Muhavere de önemli olan konuşmaların konuşma üslubuna uygun olması, konuşmacıların konuştukları kelimelere dikkat etmesi ve seviyeye uygun hareket etmeleri gerekir.

1.4.2.5. Münazara

Münazara karşılıklı birkaç kişinin bir konu hakkında leh ve aleyhinde fikir beyan ederek yaptıkları konuşma ve tartışmalara denir. Münazarada önemli olan konuşmacıların konuşma kurallarına ve üsluplarına uygun olarak tartışmalarıdır.⁸⁹

1.4.2.6. Panel

Bir konuyu dinleyicilerinin önünde, sohbet havası içinde birkaç kişi tarafından yapılan tartışmaya denir.

1.4.2.7. Sempozyum

Bir konunun çeşitli yönleri üzerinden, birkaç oturumdan oluşan her oturumda farklı davetçiler tarafından yapılan seri konuşmalara denir.

1.4.2.8. Monolog

Kalabalık bir dinleyici kitlesine karşı daha çok hayatın komik taraflarını aksettiren ve bir kişi tarafından söylenen sözlerdir.

1.4.2.9. Diyalog

Monologla aynı anlamda olup bu konuşma, iki kişinin sahnede karşılıklı olarak konuşmalarına denir.⁹⁰

⁸⁹ Özbalıkçı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 16.

⁹⁰ Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 18.

1.5. HİTABETİN TARİHÇESİ VE DOĞUŞU

1.5.1. Hitabetin Genel Tarihi ve Gelişimi

Hitabet tarihi, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ile başlamış olup her dönemde önemini koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. Hz. Adem'in, Allah'ın kendisine öğrettiği eşya isimlerini meleklerle söylemesi⁹¹ ve yüce yaratıcı tarafından aldığı emirler doğrultusunda yakın çevresine tebliğ için yapmış olduğu bu konuşmalar hitabetin ilk örnekleridir.⁹²

Peygamberlerin sorumlu oldukları tebliğ, tebşir, beyan ve inzar görevlerini konuşarak yerine getirdiklerinden dolayı Kur'an'ı Kerim bu tür hitabelerin örnekleriyle doludur. Örnek olarak Hz. Şuayb'ın kendi kavmine hitaben; *“Ey milletim! Allah'a kulluk edin. Ondan başka tanrı yoktur. Size Rabbimizden bir belge geldi. Ölçeği ve teraziye doğru tutun insanların haklarını eksik vermeyin. Yeryüzünü islahtan sonra ifsat etmeyin. İnanyorsanız bilin ki bunlar sizin için daha hayırlıdır, Allah'a inananları, Allah yolundan alıkoyup ve o yolun eğriliğini dileyerek tehdid edip, her yolda pusu kurup oturmayın. Az iken Allah'ın sizi çoğalttığını hatırlayın. Bozguncuların sonunun nasıl olduğuna bir bakın.”*⁹³

Eski Yunan ve Roma kültürünün özellikle de Yunan hitabetinin hitabet tarihine ve doğu kültürüne değinmeden hitabet tarihinden bahsetmek herhalde doğru olmaz. Zira Avrupa kültürünün üzerinde Yunan, Latin, Roma ve Doğu kültürünün küçümsenemeyecek derecede rol oynadığı gibi bu milletlerin edebi kültürü, Avrupa'nın modern kalkınmasında da önemli derecede etkili olmuştur.⁹⁴

Asıl konumuza geçmeden önce araştırmamızın bu bölümünde, hitabetin genel tarihi seyrinde sırasıyla önce Eski Yunan, Roma, Fransa ve Türk hitabetine kısaca değineceğiz, sonrasında ise Arap hitabetini geniş ve kapsamlı bir şekilde ele alacağız.

1.5.1.1. Eski Yunan ve Latinlerde Hitabet

Eski Yunan ve Latinlerde yaşayan halk, edebiyatın en önemli şubelerinden biri olan hitabete fazlasıyla önem ve değer vermişlerdir.⁹⁵ Kaynaklarımıza göre, hitabetin

⁹¹ “Ta’lîm-i Esmâ” hakikati için bk. Bakara suresi, 2 / 31-33. ayetler.

⁹² Doğru, *Hitabet*, 23.

⁹³ A'raf: 7/85-87

⁹⁴ Abdu'l-Celil Abduh Şelbi, *Hatâbetu ve i'dedu'l-hatîb* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1987), 142.

⁹⁵ Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 29; Özbalıkcı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 26.

tarihi konusunda bilgi ve belgeler en çok eski Yunan döneminde bulunmaktadır. Eski Yunan devrinde halkı idare etmek, onları ikna etmeye bağlıydı ve Tilmak yazarı Fenelon şunu şöyle özetler: “Yunanlılarda her şey halka, halk da söze bağlıdır.”⁹⁶ Bundan dolayı Eski Yunan’ın büyük siyasetçileri halkın meşhur hatiplerindendi.

Milattan önceki 4. y.y. da Eski Yunan döneminde insanlar, Atina şehrindeki Agora adını verdikleri geniş ve açık meydanlarda halkın problemlerini yine halk tarafından tartışılarak karara bağlanırdı. Agora meydanlarında yapılan bu konuşmalar Eski Yunan halkı tarafından da ilgi ile takip edilirdi. O devirdeki halkın, güzel söz ve etkili hitabete olan düşkünlüğünden dolayı eski Yunan’da hitabetin gelişmesine ve buna bağlı olarak da hatip yetiştiren okulların açılmasına sebebiyet vermiştir.⁹⁷

Tarihî kaynaklarımıza göre, Eski Yunan döneminde hitabete yön veren ve bu ilmi sistemleştiren meşhur hatipler; Demosthenes / Demosten (m.ö. 383-322), Perikles (m.ö. 494-429)⁹⁸, Ksenofon (m.ö. 445- 335) ve İzokrates (m.ö. 436-338)⁹⁹, Eşin (m.ö. 389-313).¹⁰⁰

1.5.1.2. Romalılarda Hitabet

Hitabet, Eski Yunan döneminde olduğu gibi Eski Roma’da da ileri bir seviyedeydi. Roma şehrinde “forum” isimindeki meydanların siyasi ve sosyal olayların müzakere edildiği, halkın da yapılan konuşma ve tartışmaları dikkatle takip ettiği yerler bulanmaktaydı. Bu forumlara, imparator Cesar tarafından sadece hatiplere mahsus kürsüler konmuş ve büyük bir özveri içinde yapılan bu konuşmalarla halkın hem kültürel yönden gelişmesi hem de eğitilmesi düşünülmüştür. Eski Roma’yı temsilen dış ülkelere gönderilecek olan elçilerin¹⁰¹ ve diplomatik görev almak isteyenlerin hatipler arasından seçilmesi¹⁰² gibi durumlar Eski Roma döneminde hitabet ve hatiplere ne derece önem verildiği göstermektedir.

⁹⁶ Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 36.

⁹⁷ Özbalıkcı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 26; Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 30.

⁹⁸ Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad* (Bursa: Emin Yay., 2008), 12; Özbalıkcı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 26.

⁹⁹ Önder Göçgün, *Güzel Konuşma Sanatı (Diksiyon, Hitabet)* (Ankara: Günce Yayıncılık, 2004), 42.

¹⁰⁰ Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 30; Özbalıkcı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 26.

¹⁰¹ Özbalıkcı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 26.

¹⁰² Çetin, *Hitabet ve İrşad*, 13.

Eski Roma döneminde ön plana çıkan hatipler şunlardır; Seneka (m.ö.55-M.S.37-41), Genç Plin (m.ö.113-62) ve Çiçero (m.ö.106-43), Çiçero genç yaşta iken, mahkeme karşısında yaptığı müdafaalarla şöhret kazandı. O sadece bir hatip değil, aynı zamanda siyâsî bir şair, bir belâğat ve lisan âlimiydi. Kendi memleketine yazdığı nutuklarından dolayı Romalılar ona “*Vatanın Babası*” ünvanını taktılar.¹⁰³

1.5.1.3. Fransa’da Hitabet

Fransa’da ki hitabet ilk başlarda daha çok kiliselerde görülen vaaz ve dini nasihatler şeklindeydi. Daha sonrasında Fransız ihtilali ile (1789) yıllarında bu hitabet meydanlara taşınmış ve siyasi hitabete dönüşmüştür. Bu yıllarda hatipler kendi aralarında yarış edercesine bıktırıcı ve tiksindirici safsatalarla dinleyiciye zorla kendilerini dinlettirme çalışıyorlardı. Sonraki zamanlarda Fransız ihtilalinin tesirinin azalmasıyla Fransa’da hitabet sahasında da ciddiyet görülmeye başlandı. Fransa döneminin öne çıkan ünlü hatipleri; Mirabeau (1749-1791), Danton (1759-1794), Robespierre (1758-1794 gibi hatiplerdir.¹⁰⁴

1.5.1.4. Türk ve Osmanlı Döneminde Hitabet

Türklerde hitabet Eski Yunan ve Roma dönemiyle mukayese edildiğinde; bir edebi tür olarak dini ve askeri çeşitleri bakımından oldukça yetersiz ve geç gelişme göstermiş bir saha olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁵

Türk hitabeti tarihine baktığımızda İslam’dan önce ve İslam’dan sonra olarak ayırmamız gerekmektedir. İslamiyet’ten önceki Türk hitabetine baktığımızda sınırlı olsa da bir takım tarihi kaynaklar bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği eski Türk dili metinleriyle yazılı olan Orhon yazıtlarıdır. Orhon yazıtları Türkçenin en eski hitabet ve nesir örneğini gösteren tarihi vesikalar olup,¹⁰⁶ çok güzel ve ateşli hitabet örnekleriyle doludur.¹⁰⁷ İslam’a girmeden önceki dönemlerde evlilik ve ad koymak gibi törenlerde yapılan hitabelerin, Türklerin sosyal hayatında ne denli tören

¹⁰³ Armaner, *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine*, 8.

¹⁰⁴ Yüzendağ, *Hitabet Dersleri*, 12-13.

¹⁰⁵ Mahmut Kaya, “Hitâbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/156-158.

¹⁰⁶ Mustafa Sinan Kaçalın, “Orhon Yazıtları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/390-392.

¹⁰⁷ Yüzendağ, *Hitabet Dersleri*, 15.

hitabetinin olduğunu göstermektedir. Buna dair örnekler halk tarafından bilinen ve efsane hatibi olarak kabul görülen Dede Korkut'un hikâyeleriyle bu hitabeler günümüze kadar gelmiştir.¹⁰⁸

İslam'ı kabul ettikten sonraki döneme baktığımızda hitabetin temeli daha çok dinî hitabetler olan hutbe, vaaz ve tasavvufî sohbetler teşkil etmektedir.¹⁰⁹ Hine Türk İslâm Dönemine baktığımızda Türk kültüründe halk arasında destanlar çokça bulunurdu. Ertuğrul Gazi ve Şeyh Edebâli'nin Osman Bey için yaptıkları nasihatler, Alparslan'ın Malazgirt Zafer'inde, Fatih Sultan Mehmed'in ve Akşemseddin'in İstanbul kuşatmasında ve Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi esnasında ordusuna irat ettikleri hutbeleri, Türk İslâm hitabesinde meşhur örnek hitabeler olarak gösterilebilir. Mesela, Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan'ın, cuma günü tam cuma namazı vaktinde atından inerek ordusuna yönelik okuduğu hutbeyi burada zikrelelim:

“Biz ne kadar az olursak olalım, onlar ne kadar çok olurlarsa olsunlar, bütün Müslümanların minberlerinde bizim için dua ettikleri şu saatte, kendimi düşmanın üzerine atmak istiyorum ya muzaffer olur gayeme ulaşıyorum ya şehit olarak cennete giderim. Beni takip etmeyi tercih edenler peşimden gelsin, ayrılmayı isteyenler gitsinler. Burada Allah'tan başka emreden sultan yoktur. Emir ve kader tamamıyla onun elindedir. Bugün ben de sizlerden biriyim, sizlerle birlikte savaşan bir gaziyim. Beni takip edenler ve canlarını Ulu Tanrı'ya adayanlardan şehit olanlar cennete, sağ kalanlar ganimete kavuşacaklardır. Ayrılanları ahirette ateş, dünyada ise alçaklık beklemektedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta veya savaşmadan uzaklaşmakta serbestsiniz.” deyince askerler bir ağızdan:

“Ey sultan! Biz senin kullarınız, ne yaparsan arkadayız, istediğini yap. Asla emrinden ayrılmayacağız” şeklinde cevap verdiler.

Bu sözlerden sonra konuşmasını jest ve mimiklerle pekiştiren Alparslan, atına binerek hitabesinde şu vasiyetini yaptı: *“Ey askerlerim! Eğer şehit olursam bu beyaz elbise kefenim olsun! O zaman ruhum göklere çıkacaktır. Melikşah'ı yerime tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak önümüzde çok hayırlı günler olacaktır.”*¹¹⁰ Büyük Selçuklu Hükümdarı olan Alparslan'ın irat ettiği bu hutbesine

¹⁰⁸ Mustafa Uzun, “Hitabet” (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/161.

¹⁰⁹ Uzun, “Hitabet”, 18/160.

¹¹⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 1/137-139.

baktığımızda önemli olan husus zaferin kazanılması için Cuma hutbesinin desteğine başvurmuş olmasıdır. Bu da bize Cuma hutbelerinin Türk ve İslâm tarihindeki önemini göstermektedir.

Türk hitabetinin eski Yunan ve Roma hitabeti kadar ön plana çıkmamasının en önemli sebebi, irat edilen hitabetler veya sarf edilen sözlerin yazıya dökülmemesidir.¹¹¹

1.5.2. Araplarda Hitabet

Asıl konumuz ile bağlantılı olan “Emevîler Döneminde Hitabet” bölümüne geçmeden önce, Cahiliye ve İslam dönemindeki hitabet konusuna kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

1.5.2.1. Cahiliye Döneminde Araplarda Hitabet

Câhiliye dönemi; Arapların İslamiyet’ten önceki dini, ilmî, sosyal ve kültürel yönden cehaletle geçirdiği hayata denir.¹¹² Genellikle İslâm’dan önceki dönemi kast etmek için de kullanılır.¹¹³

Hitabetin genel tarihine baktığımızda, câhiliye dönemindeki Araplarda yazı edebiyatı pek fazla gelişmediğinden dolayı sözlü edebiyata yöneldiklerini ve bu dönemdeki eserlerini de hitabet ve şiir ile kalıcı hale getirdikleri görülmektedir.¹¹⁴

İslam’dan önceki yıllarda Arabistan yarımadasında yaşayan Arapların fesahate ve belâgate düşkün olmaları ve hatipliği kendi kabilesini temsil eden mesleklerden olması hasebiyle Câhiliye döneminde hitabetin doğuşuna ve zemin hazırlanmasına etkili olmuştur.¹¹⁵

Kendi kabilesi içinde itibar sahibi olan hatipler, yaptıkları etkili konuşmalarıyla kabilelerini savunup, üstünlük sağlamak için mensubu buldukları kabilenin üstünlüklerini ve diğer kabilelerin de zayıf olan yönlerini dile getirirlerdi.¹¹⁶ Hatta o dönemlerde kabileler kendi aralarında şiir ve hitabet yarışmaları düzenlerlerdi.

¹¹¹ Uzun, “Hitabet”, 18/160.

¹¹² Muhammed Abdülmünim el-Hafâcî, *el-Edebü'l-'Arabîyyü ve târîhuhû* (Beyrut: Dar’ul-Cîl, 1990), 323.

¹¹³ Kenan Demirayak - Ahmet Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 1-2.

¹¹⁴ Sönmez, *Karşılaştırmalı Hitabet*, 82; Korkmaz, *Emeviler Döneminde Araplarda Hitabet*, 41.

¹¹⁵ Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, 32.

¹¹⁶ Corci Zeydan, *Tarihu Adâbi'l-Lügati'l-Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-Mekteb bi'l-Hayât, 1983), 38.

Kâbe'nin etrafında bulunan çeşitli milletlerden gelen (Yemenli, Farslı, Habeşli ve Mısırlı) insanlar toplanıp, lehçeleriyle konuşarak kendi dilinin yükselmesi için çalışırlardı. Topluluk önünde yapılan böyle yarışmalar halk tarafından ilgiyle takip edilirdi.

Araplar her yıl alış-veriş için toplandıkları Ukaz, Mecenne, Zülmecaz gibi panayırarda aynı zamanda bu panayırlar, her kabilenin şairleri ve hatipleri kendi şanını ve şöhretlerini yükseltmeye, kendi kabilesinin lehçesini, cömertliğini ve konukseverliklerini tanıtmaya, düşman oldukları kabileyi de kötülemek için bu tam bir fırsat yerleriydi.¹¹⁷

Ukaz panayırı H.129 yılına kadar devamlı kurulmuş olup kurulan bu panayırların içinde en büyüğü ve en meşhuru olanıdır. Bu panayırlarda sadece kabilenin veya lehçelerin birbirinin üstünlüğünden bahsedilmezdi aynı zaman tolum için ahlaki faziletlerden bahsedilirdi., Ukaz Panayırı'nda Kuss b. Sâ'id tarafından okunan meşhur hutbesi buna örnek olarak verebiliriz.

Meşhur hutbesi şöyledir;

خُطِبَتْ قُيسَ بْنِ سَاعِدَةَ الْإِيَادِيَّ

أَيُّهَا النَّاسُ! اِسْمَعُوا وَعُودُوا، وَإِذَا وَعَيْتُمْ شَيْئًا فَانْتَفَعُوا. إِنَّهُ مَنْ عَاشَ مَاتَ، وَمَنْ
مَاتَ فَاتَ، وَكُلُّ مَا هُوَ آتٍ آتٍ. مَطَرٌ وَنَبَاتٌ، وَأَرْزَاقٌ وَأَقْوَاتٌ، وَأَبَاءٌ، وَأُمَّهَاتٌ، وَأَحْيَاءٌ
وَأَمْوَاتٌ، جَمْعٌ وَأَشْتَاتٌ، وَأَيَّاتٌ بَعْدَ آيَاتٍ. إِنَّ فِي السَّمَاءِ لَخَبْرًا، وَإِنَّ فِي الْأَرْضِ لَعِبْرًا:
لَيْلٌ دَاجٍ، وَسَمَاءٌ ذَاتُ أَبْرَاجٍ، وَأَرْضٌ ذَاتُ فَجَاجٍ، وَبِحَارٌ ذَاتُ أَمْوَاجٍ. مَا لِي أَرَى النَّاسَ
يَذْهَبُونَ وَلَا يَرْجِعُونَ، أَرْضُوا بِالْمُقَامِ فَأَقَامُوا، أَمْ تُرْكُوا هُنَاكَ فَتَأَمُّوا.

¹¹⁷ Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 39.

أَقْسَمَ قُضِّ قَسَمًا حَقًّا، لَا خَائِنًا فِيهِ وَلَا آثِمًا: إِنَّ لِلَّهِ دِينًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنْ دِينِكُمْ
الَّذِي أَنْتُمْ عَلَيْهِ، وَنَبِيًّا قَدْ حَانَ حِينُهُ، وَأَضَلَّكُمْ أَوَانُهُ وَأَدْرَكَكُمْ إِيَّانُهُ: فَطُوبَى لِمَنْ أَدْرَكَهُ
فَأَمَنَ بِهِ، وَهَدَاهُ، وَوَيْلٌ لِمَنْ خَالَفَهُ وَعَصَاهُ.

ثُمَّ قَالَ: تَبًّا لِأَرْبَابِ الْعُقَلَةِ، وَالْأُمَمِ الْخَالِيَةِ، وَالْقُرُونِ الْمَاضِيَةِ. يَا مَعْشَرَ إِيَادٍ: أَيُّنَ
الْآبَاءِ وَالْأَجْدَادِ، وَأَيُّنَ الْمَرِيضِ وَالْعَوَاذِ، وَأَيُّنَ الْفِرَاعِنَةِ الشَّدَادِ، أَيُّنَ مَنْ بَنَى وَشَيَّدَ،
وَزَخْرَفَ وَنَجَّدَ، أَيُّنَ الْمَالِ وَالْوَلَدِ، أَيُّنَ مَنْ بَغَى وَطَعَى، وَجَمَعَ فَأَوْعَى، وَقَالَ أَنَا رَبُّكُمْ
الْأَعْلَى. أَلَمْ يَكُونُوا أَكْثَرَ مِنْكُمْ أَمْوَالًا، وَأَطْوَلَ مِنْكُمْ آجَالًا، طَحَنَهُمُ الثَّرَى بِكُلْكَلِهِ،
وَمَزَقَهُمْ بِطَوْلِهِ، فَتَلَكَ عِظَامَهُمْ بِالْيَةِ، وَبُيُوتَهُمْ خَالِيَةً، عَمَرَتْهَا الذَّنَابُ الْغَاوِيَةُ. كَلَّا بَلْ هُوَ
اللَّهُ الْوَاحِدُ الْمَعْبُودُ، لَيْسَ بِوَالِدٍ وَلَا مَوْلُودٍ. ثُمَّ أَنْشَأَ يَقُولُ:

فِي الذَّاهِبِينَ الْأَوَّلِينَ مِنَ الْقُرُونِ لَنَا بَصَائِرُ
لَمَّا رَأَيْتُ مَوَارِدًا لِلْمَوْتِ لَيْسَ لَهَا مَصَادِرُ
وَرَأَيْتُ قَوْمِي نَحْوَهَا يَمْضِي الْأَصَاغِرُ وَالْأَكَابِرُ
لَا يَرْجِعُ الْمَاضِي إِلَيَّ وَلَا مِنَ الْبَاقِينَ غَابِرُ
أَيَّقَنْتُ أَنِّي لَا مَحَالَةَ حَيْثُ صَارَ الْقَوْمُ صَائِرُ

Kuss b. Sâide'nin Hutbesi

*“Ey insanlar! Beni iyi dinleyin ve anlayın. Anladığınız şeylerden de faydalanın.
Şunu iyi bilin ki; yaşayan ölür, ölen gömülür, gelecek olan her şey de görülür.*

*Yağan yağmurlar ve biten otlar, rızıklar ve azıklar, babalar ve analar, diriler ve
ölüler, toplular ve dağınıklar; ayet üstüne ayettir bunlar.*

Vahiy bilgisi gökten gelen haberlerdir. Karanlık gece, burçlarla dolu gökyüzü, vadilerle yarılmış yeryüzü ve dalgalarla coşan denizler; yerdeki ibretlerdir.

Bana ne oluyor! İnsanların gittiğini fakat dönmediğini görüyorum. Bunlar; gittikleri yerlerden çok mu memnunlar da orada duruyorlar? Yoksa terk mi edildiler de uyuyorlar?

Kuss ne haince ne günahkârca ama dosdoğruca yemin eder ki; Allah katında; Ona şu inandığınız dininizden çok daha sevimli olan bir din var. Ve bir de gönderilme vakti çok yaklaşmış bir peygamber var.

O peygamberin gelme zamanı sizi gölgeledi, devri de kucakladı. Ne mutlu onu anlayan ve ona iman edene.

Yazıklar olsun ona karşı gelen ve ona isyan edene. Yine yazıklar olsun gafillere, bomboş ümmetlere ve geçmiş toplumlara.

Ey İyad topluluğu! Hani şimdi nerede o dedeler ve babalar, ziyaretçileriyle beraber hastalar; o zalim firavunlar, binalar yapanlar ve kuleler dikenler; evlerini süsleyip döşeyenler. Hani nerede mallar ve oğullar, zalimler ve azgınlar, servetler toplayıp yığanlar ve “ben sizin en büyük rabbiniz değil miyim?” diye bağırırlar.

Onlar malca sizden daha zengin değiller miydi? Onların ömürleri sizden daha uzun değil miydi? Toprak onları değirmeninde öğüttü, güçlerini dağıttı. İşte onların çürümüş kemikleri, içlerinde uluyan kurtların yaşadığı bomboş kalmış evcikleri.

Sakin ha! Şunu iyi bilin ki, O Allah tek mabuttur ve O, ne doğurmuş ne de doğmuştur.

Önceki geçen toplumlarda bizim için ibretler var.

Henüz görmedim dönüşünü, ölüme giden yol çok dar.

Görüyorum kavmim küçüğüyle büyüğüyle o tarafa gidiyor naçar.

Gidenler bana geri dönmüyor ve baki olmuyor kalanlar.

Anladım ki, bir toplumun başına geleceklere mani bir güç mü var?”¹¹⁸

¹¹⁸ Armaner, *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine*, 11-13.

Bu hutbeye baktığımızda gerçekten o günün şartlarına göre Araplarda hitabetin ne seviyede olduğunu, belağat ve edebiyata ne denli önem verdiklerini acık bir şekilde görebiliriz.

Câhiliye dönemindeki en meşhur hatiplerin birkaç tanesine örnek verecek olursak; Lakit b. Ma'bed, Eksem b. Sayfî et-Temîmî (ö. 9/630), Hâcib b. Zürâre, Kays b. Asım,¹¹⁹ Âmir b. Zarib el-Advânî,¹²⁰ Hâcib b. Zurâre et-Temîmî (ö.625), Ka'b İbni Lu'ey,¹²¹ İmruu'l-Kays (ö.540),¹²² Kuss b. Sâ'ide el-İyâdî (ö. 600)¹²³ ve Amr b. Ma'dî Kerib ez-Zubeydî (ö. 21/23-643).¹²⁴

1.5.2.2. İslâm Döneminde Araplarda Hitabet

İlk dönem İslam hitabeti, Hz. Muhammed'in (1/622) Mekke'den Medine'ye hicretiyle başlayıp (Asr-ı saadet ve Râşit Halifeleri içine kapsayacak şekilde) Emevilerin kuruluşuna kadar devam eden döneme denir.¹²⁵

Câhiliye döneminde kabilelerin birbirileri arasındaki asabiyetine dayanan hitabet türleri ile kâhinler ve putperestlikle ilgili konuşmaları İslâm nübüvvetiyle birlikte ortadan kaldırılmış oldu.¹²⁶ Kur'an, nazil olup Hz. Muhammed'e nübüvvet verildiğinde, hatipler Câhiliye Arapları arasında, üstün tutuluyor ve onlara ciddi rağbet gösteriliyordu. O dönemlerde Arap Yarımadası'nda belağat, şiir ve hitabet üst seviyedeydi. Apaçık bir mucize olan Kur'an-ı Kerim indirildiğinde, şairlere ve hatiplere açık meydan okudu. Onlar, bu Kur'an ayetlerini ilk duyduklarında onun i'cazı karşısında şaşkınlıklarını gizleyemeyerek, adeta parmaklarını ısırarak derecede hayrette kaldılar.¹²⁷

İlk İslâm döneminde hitabetin ilk ve en önemli temsilcisi Hz. Muhammed (s.a.s.)'dir. Kendisi konuşurken kekelemez, kelimeleri tane tane güzel bir şekilde telaffuz eder, sözü ağzında gevelemez, “eee...ııııı, kem-kum” gibi manasız sesler

¹¹⁹ Hüseyin Elmalı, “Arap Edebiyatı/Cahiliye Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/158.

¹²⁰ Hafâcî, *el-Edebü'l- Arabiyyü ve târihuhû*, 174.

¹²¹ Elmalı, “Arap Edebiyatı/Cahiliye Dönemi”, 18/158.

¹²² Ali Cârım - Mustafa Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1959), 7.

¹²³ Cârım - Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 68.

¹²⁴ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Cami' fî târihu'l-edebi'l- Arabî* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986), 124.

¹²⁵ Demirayak - Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, 35; Sönmez, *Karşılaştırmalı Hitabet*, 163.

¹²⁶ Elmalı, “Arap Edebiyatı/Cahiliye Dönemi”, 18/159..

¹²⁷ Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, 33; Doğru, *Hitabet*, 31.

çıkarmazdı.¹²⁸ Konuşması öz, sade ve kısaydı. Öyle ki dil bilginleri Hz. Muhammed’i Arapların en güzel, en latif ve en fasihi olduğunu kabul etmişlerdir.¹²⁹ Hatta Resul-i Ekrem’in “*en fesahatliniz benim, çünkü ben Kureyş’denim ve Sa’doğullarında büyüdüm*”¹³⁰ dediği ifade edilmektedir. Hz. Muhammed’in tebliğin ilk yıllarında sadece kendi soyuna mensup olan kişilere Safâ tepesinde yaptığı konuşması da İslâm hitabetinin ilk örneği niteliğindedir.¹³¹

Hz. Peygamber’in hutbeleri genellikle; Putperestliği, kâhinliği ve her türlü Câhiliye inancını terk etmeye çağrı, bütün insanları karanlıktan nura çıkaracak olan İslâm dinine davet, İslâm inançlarının güzelliği, insanları hem bu dünyada hem de ahrette mutluluğa götürecek yolları ve cihadın fazileti gibi konuları içermektedir.¹³²

Hz. Peygamber’in hitabetini anlayabilmek hem de bu çalışmamızın onu sözüyle bereketlenmesi adına Veda hutbesini burada paylaşmamız yerinde olacaktır:

خُطْبَةُ حَجَّةِ الْوَدَاعِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ، نَحْمَدُهُ وَنَسْتَعِينُهُ، وَنَسْتَغْفِرُهُ وَنَتُوبُ إِلَيْهِ. وَنُعَوِّذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا،
وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ، وَمَنْ يَضِلَّ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ
إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ أُوصِيكُمْ عِبَادَ اللَّهِ بِتَقْوَى اللَّهِ!
وَأَحْتِكُمْ عَلَى طَاعَتِهِ! وَأَسْتَفْتِحُ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ.. أَمَّا بَعْدُ، أَيُّهَا النَّاسُ!

إِسْمَعُوا مِنِّي أَبِينِ لَكُمْ ! فَإِنِّي لَا أَذْرِي لَعَلِّي لَا أَلْقَاكُمْ بَعْدَ عَامِي هَذَا فِي مَوْقِفِي

هَذَا..

أَيُّهَا النَّاسُ!

¹²⁸ Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 165.

¹²⁹ Özbalıkcı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 52.

¹³⁰ Özbalıkcı, *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, 37.

¹³¹ Ahmet Zekî Safvet, *Cemheretu huṭabi'l- Arab* (Mısır, 1302), 1/147.

¹³² Kaya, “Hitâbet”, 1998, 18/157-160.

إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْنَكُمْ حَرَامٌ إِلَى أَنْ تَلْتَقُوا رَبَّكُمْ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا، فِي شَهْرِكُمْ هَذَا، فِي بَلَدِكُمْ هَذَا.. أَلَا هَلْ بَلَغْتَ؟ اللَّهُمَّ اشْهَدْ! فَمَنْ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَانَةٌ فَلْيُؤَدِّهَا إِلَى الَّذِي ائْتَمَّهُ عَلَيْهَا..

وَإِنَّ رَبَّ الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعٌ.. وَإِنَّ أَوَّلَ رَبِّهَا أَبَدًا بِهِ: رَبِّهَا عَمِّي الْعَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ
وَإِنَّ دِمَاءَ الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعَةٌ.. وَأَوَّلُ دَمٍ أَبَدًا بِهِ: دَمُ عَامِرِ بْنِ رَبِيعَةَ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ.. وَإِنَّ مَائِرَ الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعَةٌ، غَيْرَ السِّدَانَةِ وَالسَّقَايَةِ.. وَالْعَمْدُ قَوْدٌ.. وَشَبَهُ الْعَمْدِ مَا قُتِلَ بِالْعَصَا وَالْحَجَرِ، وَفِيهِ مِائَةٌ بَعِيرٍ؛ فَمَنْ زَادَ فَهُوَ مِنْ أَهْلِ الْجَاهِلِيَّةِ..

أَيُّهَا النَّاسُ!

إِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ بَيَّسَ أَنْ يُعْبَدَ فِي أَرْضِكُمْ هَذِهِ، وَلَكِنَّهُ قَدْ رَضِيَ أَنْ يُطَاعَ فِيمَا سِوَى ذَلِكَ مِمَّا تَحْقِرُونَ مِنْ أَعْمَالِكُمْ..

أَيُّهَا النَّاسُ!

إِنَّمَا النَّسِيُّ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يَضِلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُؤَاطُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ.. إِنَّ الزَّمَانَ قَدْ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ: ثَلَاثُ مُتَوَالِيَاتٍ، وَاحِدٌ فَرْدٍ: ذُو الْقَعْدَةِ، وَذُو الْحِجَّةِ، وَالْمُحَرَّمِ، وَرَجَبُ الَّذِي بَيْنَ جُمَادَى وَشَعْبَانَ.. أَلَا هَلْ بَلَغْتَ؟ اللَّهُمَّ اشْهَدْ!

أَيُّهَا النَّاسُ!

إِنَّ لِنِسَائِكُمْ عَلَيْكُمْ حَقًّا، وَلَكُمْ عَلَيْهِنَّ حَقٌّ..وَلَكُمْ عَلَيْهِنَّ أَلَّا يُوطِئَنَّ فُرْشَكُمْ
غَيْرَكُمْ، وَلَا يُدْخِلَنَّ أَحَدًا تَكَرُّهُنَّ بُيُوتَكُمْ إِلَّا بِإِذْنِكُمْ، وَلَا يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ..فَإِنْ
فَعَلْنَ، فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذِنَ لَكُمْ أَنْ تَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ، وَتَضْرِبُوهُنَّ ضَرْبًا غَيْرَ مُبْرِحٍ..فَإِنْ
انْتَهَيْنَ وَأَطَعْنَكُمْ، فَعَلَيْكُمْ رِزْقُهُنَّ وَكَسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ..وَإِنَّمَا النِّسَاءُ عِنْدَكُمْ عَوَانٍ لَا
يَمْلِكْنَ لِأَنْفُسِهِنَّ شَيْئًا..أَخَذْتُمُوهُنَّ بِأَمَانَةِ اللَّهِ، وَاسْتَحْلَلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةِ اللَّهِ..

فَاتَّقُوا اللَّهَ فِي النِّسَاءِ! وَاسْتَوْصُوا بِهِنَّ حَيْرًا! أَلَا هَلْ بَلَغْتَ؟ اللَّهُمَّ اشْهَدْ! أَلَا هَلْ

بَلَغْتَ؟ اللَّهُمَّ اشْهَدْ!

أَيُّهَا النَّاسُ!

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ، وَلَا يَحِلُّ لِمَرِيٍّ مُسْلِمٍ مَالُ أَخِيهِ إِلَّا عَنْ طِيبِ نَفْسٍ مِنْهُ!
أَلَا هَلْ بَلَغْتَ؟ اللَّهُمَّ اشْهَدْ! فَلَا تَرْجِعَنَّ بَعْدِي كَفَّارًا يَضْرِبُ بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ؛ فَإِنِّي
قَدْ تَرَكْتُ فِيكُمْ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا بَعْدَهُ: كِتَابُ اللَّهِ! أَلَا هَلْ بَلَغْتَ؟ اللَّهُمَّ
اشْهَدْ!

أَيُّهَا النَّاسُ!

إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ! وَإِنَّ آبَاءَكُمْ وَاحِدٌ! كُلُّكُمْ لِأَدَمَ، وَأَدَمٌ مِنْ تَرَابٍ! أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ
اتِّقَاكُمْ..إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ..لَيْسَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ فَضْلٌ إِلَّا بِالتَّقْوَى..أَلَا هَلْ بَلَغْتَ؟
اللَّهُمَّ اشْهَدْ..((قَالُوا: نَعَمْ..قَالَ:)) فَلْيُبَلِّغِ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ! أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ اللَّهَ قَسَمَ لِكُلِّ
وَارِثٍ نَصِيبَهُ مِنَ الْمِيرَاثِ؛ فَلَا تَجُوزُ وَصِيَّةُ لَوَارِثٍ فِي أَكْثَرِ مِنَ الثَّلَاثِ..وَالْوَالِدُ لِلْوَالِدِ،

وَلِلْعَاهِرِ الْحَجَرِ..مَنْ ادَّعَى لِغَيْرِ أَبِيهِ، أَوْ تَوَلَّى غَيْرَ مَوَالِيهِ، فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ
وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ؛ لَا يُقْبَلُ مِنْهُ صَرْفٌ وَلَا عَدْلٌ..وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ

“Hamd Allah’a mahsustur. Yalnız ondan yardım ister, ondan af diler ve yalnız ona tövbe ederiz. Nefislerimizin kötülüğünden ve kötü amellerden Allah’a sığınırız. Allah’ın hidâyete erdirdiğini kimse saptıramaz. Allah’ın saptırdığını ise kimse hidâyete erdiremez. Allah’tan başka ilah olmadığına, O’nun eşi ve benzeri olmadığına şahitlik ederim ve yine şahitlik ederim ki Muhammed (s.a.v.) onun kulu ve elçisidir.

Ey Allah’ın kulları! O’na karşı gelmekten sakının ve O’na itaat edin. Sözlerime hayırlı olanla başlıyorum.

Ey İnsanlar! Beni dinleyin, size bazı beyanlarda bulanacağım. Bu seneden sonra sizinle burada bulunabilir miyim bilmiyorum...”

“Ey insanlar! Nasıl ki bu gününüz, bu ayınız ve bu beldeniz size değerli ve dokunulmaz ise kanlarınız ve mallarınız da dokunulmaz ve mukaddestir. Size tebliğ etim mi? Şahit ol Ya Rab!”

“Ey insanlar! Kimin yanında bir emanet varsa onu sahibine versin. İslâm’dan önce (Câhiliye de olan) olan her türlü faiz (ribâ) kaldırılmıştır. Fakat anaparanız (malınız) sizindir. Ne zulmedin ne de zulme uğrayın. Kaldırdığım ilk faiz amcam Abbas b. Abdülmuttalib’in faizidir. Câhiliye Döneminin kan davaları da kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası Rebîa b. Hâris b. Abdülmuttalib’in oğlu Âmir’in kan davasıdır.”

“Ey insanlar! Şüphesiz ki, şeytan şu topraklarınızda kendisine tapınılmasından ümidini tamamen kesmiştir. Fakat siz bu kaldırdıklarımın dışında önemsiz gördüğünüz işlerde ona uyarsanız bu durum onu hoşnut eder.”

“Ey insanlar! Sapıtmak için haram ayların yerlerini değiştirmek küfürde fazlasıyla ileri gitmektir. İnkâr edenler bu şekilde Allah’ın helal kıldığını haram sayarlar. Oysa zaman, Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı günkü gibi akıp durur. Bir yıl içinde ki on iki aydan sadece dördü haram aylardır. Bu dört aydan üçü peş peşedir, bir tanesi tektir: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Cumadâ ile Şaban arasındaki Recep ayıdır. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab!”

“Ey insanlar! Sizin kadınlarınızın üzerinde, kadınlarınızın sizin üzerinizde hakkı vardır. Sizin dışınızdakine döşeginizi, yatağınızı çiğnetmemeleri, nefret ettiğiniz birisini izniniz dışında evinize almaması, kötü davranışta bulunmamaları sizin kadınlar üzerindeki hakkınızdır. Eğer bunları yaparsalar Allah, onlara engel olmanıza, onlarla yataklarınızı ayırmanıza ve onlara hafifçe vurmanıza izin vermiştir. Bu durumundan vaz geçer ve size tabi olursalar onların rızkını ve giyimini makul ölçüde sağlamak borcunuzdur. Kadınlara gelince onlar hiçbir şeye sahip değildirler. Size sığınmışlardır. Siz onları Allah’ın emaneti olarak aldınız. Allah’ın adını anarak onların namuslarını helal edindiniz. Kadınlar konusunda Allah’tan korkun ve sakının, onlara en iyi şekilde davranın. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab!”

“Ey insanlar! Şüphesiz Müminler kardeşlerdir. Kendi rızası olmadan kimseye kardeşinin malı helal olmaz. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab! Ey insanlar! Rabbiniz de babanızda tektir. Babanız Âdem (a.s.)’dir. Âdem (a.s.)’da topraktandır. Allah katında en üstünüünüz, O’ndan en çok sakınmanızdır. Arab’ın Arap olmayana üstünlüğü ancak takva iledir. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab! Dediler ki; evet, Hz. Peygamber şöyle dedi: burada bulunanlar bulunmayanlara iletinler.”¹³³

“Ey insanlar! Allah miras hususunda her hak sahibine hakkını vermiştir. Varis için vasiyet 1/3 den fazlası olmaz. Çocuk doğduğu döşege aittir. Zina edenin hakkı taşlanarak öldürülmesidir. Her kim ki babasından olmadığını ya da efendisinden başkasının kölesi olduğunu öne sürerse Allah’ın, meleklerinin ve tüm insanların laneti onun üzerine olsun. Allah bu kimselerin ne farz ne de nafile ibadetini kabul etmez.”

“Allah’ın rahmeti ve bereketi üzerinize olsun”

Veda hutbesine baktığımızda cahiliye döneminin aksine burada Allah’a hamd, sena ve istiğfarla başladığı göze çarpmaktadır. Bu durum aynı zamanda Sadru’l-İslâm Dönemindeki hutbelerinin en önemli özelliği olacaktır. Ayrıca Hz. Muhammed’in bu hutbesinde sadece kendi kavmine ya da geldiği topluma değil, tüm insanlığa hitap etmekte olup hitabeleri ise genellikle tüm topluluğa yöneliktir.

1.5.3. Emevi Döneminde Hitabet

İslâm tarihinde Emevîler dönemi; Hz. Ali’nin şehit edilmesinin ardından “Benî Ümeyye” kabilesinden mensup olan Muâviye’nin hilafeti ele geçirmesiyle başlayıp,

¹³³ Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve ’t-tebyîn*, thk. İbrahim Şemsuddin (Beyrut, 2003), 2/31-38.

Abbasiler'in yönetime el koymasıyla (661-750) son bulan dönemdir. Bu devletin merkezi Suriye'nin Dımaşk şehridir.¹³⁴ Bu dönemin hitabetine geçmeden önce Emevi devletinin içinde bulunduğu dönemin siyasî ve sosyal durumu hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır.

Halife Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra Hz. Ali gönüllü olmayarak halifeliği kabul etmek zorunda kaldı. Hz. Ali'nin halifeliğinden kısa bir süre sonra Muâviye Hz. Osman b. Affan'ın kanını dava etti. Hatta Muâviye bu davayı bahane ederek Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Daha sonrasında vuku bulan tahkim olayının Hz. Ali'nin aleyhine sonuçlanması ve ordunun içerisinde bulunan Haricîler adında bir grup tahkim olayından dolayı Hz. Ali'nin küfür üzerine olduğunu söyleyerek ona karşı isyan ettiler. Bu siyasî ve dinî çalkantılar sebebiyle Müslümanlar arasında Hz. Ali taraftarları olan Şii, isyan eden Haricî, bu durum karşısında bir görüşü olmayıp tarafsız kalanlar ve Muâviye taraftarları olmak üzere dört parçaya bölündüler.

Hz. Ali'nin Haricî grubuna mensup olan bir taraftarın suikastıyla şehit edilmesiyle Kudüs'te bulunan Muâviye "emîru'l-mü'minin" unvanıyla biat toplamaya başladı. Bir taraftan bunlar yaşanırken Hz. Ali taraftarları da oğlu Hz. Hasan'a Kufe'de halife olarak biat ettiler. Oluşan bu çift başlılık karşısında Muâviye ordusunu toplayarak Hz. Hasan'a doğru sefere çıktı. Fakat Hz. Hasan daha fazla Müslüman kanın dökülmesini istememesi ve kendisine halife olarak biat edenlere güvenememesi gibi sebeplerden ötürü bazı şartlar karşısında Muâviye'ye ile bir anlaşma yaparak hilafeti ona bıraktı. H.41/ M.661 yılında yapılan bu uzlaşma İslâm tarihinde "âmü'l-cemeâ (birlik yılı)" olarak tarihe geçti.¹³⁵

Muâviye kendinden sonra oğlu Yezîd'i halife olarak tayin etmesiyle diğer muhalifler Abdullah b. ez-Zübeyr (ö.692) ve diğer muhalifler hilafetin saltanata dönüştürülmesinden dolayı karşı çıktılar. Abdullah b. ez-Zübeyr, babasının ölümünden sonra halife olan Yezîd'e biat etmeyip, Emevîler aleyhine propaganda yaparak Mekke'de gizlice biat almaya başladı. Yapılan bu gizli biat neticesinde Zübeyriler adında grup daha ortaya çıkmış oldu.¹³⁶ Abdullah b. ez-Zübeyr'in 692 yılında

¹³⁴ İsmail Yiğit, "Emeviler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/87.

¹³⁵ Yiğit, "Emeviler", 11/30-32.

¹³⁶ Yiğit, "Emeviler", 11/42-52.

öldürülmesiyle beraber Emevi devletinin karşısında hilafet konusundaki en büyük rakibi ortadan kalkmış oldu.

İslâm hitabeti tarihi açısından önemli bir yer teşkil eden Emevîler döneminde ki hitabet, Sadru'l-İslâm dönemindeki hitabetin devamı niteliğindedir. Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi bu dönemde hem siyasî hem de sosyal bakımında sıkıntılı bir ortam var olsa da hitabet bu dönemde de gelişimini sürdürerek adeta bir zirve dönemini yaşamıştır.¹³⁷ Fakat bu dönemde hitabetin gelişme zeminin altında birçok sebep bulunmaktadır. Bunların başında özellikle imamet, hilafet tartışmaları ve Emevîlere karşı yapılan ayaklanmalar, propagandalar, huzurun bozulması ve toplumun ayrılması gibi sebepler o dönemin hitabetinin gelişmesine neden olan etkenlerden bazılarıdır. Emevi devleti halifeliği, Muâviye'nin siyasî bir kargaşayla ele geçirmesiyle kurulma aşamasına girmiştir. Bu sebeple buna karşı çıkan her grup halifelik makamının kendi hakkı olduğunu iddia etmiş ve hatta bu gruplara mensup olan hatipleri de bu durumu her fırsatta dile getirmişlerdir. Bu dönemin hitabetin ana temasından biride hilafet tartışmalarıdır. Emevî hatipleri, hilafet makamının Emevîlerin hakkı olduğunu ve halkın yönetime karşı itaatkâr davranmasını gerektiğini hemen hemen bütün hutbelerinde bunu dile getirmişlerdir. Özellikle Şii hatiplerine baktığımızda hutbelerinde sık sık halifelik makamının Hz. Ali'nin hakkı olduğunu ve Muâviye'nin hilafet makamını kendisi tarafından zorla aldığını vurgulamışlardır. Harici hatipleri ise hutbelerinde, halifeyi insanların aralarından seçeceklerini ve halifeliğin Kureyş'e ait olmadığını savunmuşlardır.¹³⁸

Bu dönemde her ne kadar karışık bir siyasî kargaşa ortamı olsa da Emevi halifeleri halkını ilim ve edebiyat gibi alanlarda kendilerini geliştirmeleri için teşvik etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde hatip, şair ve ilim adamlarını destekleyerek onları ön planda tutmuşlardır. Lakin bununla beraber bu dönemde yaşanan siyasî ve sosyal çalkantılar sebebiyle hatipleri kendi siyasî görüşleri halka anlatmak, benimsetmek ve kendilerine taraftar toplamak amacıyla kullanmışlardır. Hatta kendi görüş ve düşüncelerini yaymak için başka yerlere hatip, ilim adamlarını da göndermişlerdir.¹³⁹

¹³⁷ Muhammed Abdulmünim el-Hafâci, *el-Hayâtü'l-edebyyye ba'de zuhûri'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l Cîl, 1990), 386.

¹³⁸ Fâhûrî, *el-Cami' fî târihu'l-edeby'-'Arabî*, 359.

¹³⁹ Ahmet Abdulmun'im Halev, *İtticâhâtu Edebyyye fî Asri Beni Umeyye* (Dimişk: Mecelletu't-turas – İttihadu'l-Kuttâbi'l-Arab, 2008), 378.

1.5.3.1. Emevîler Döneminde Hitabetin Gelişmesinin Sebepleri

Emevîler dönemindeki hitabetin daha önce ulaşmadığı bir dereceye yükselerek gelişmesinin arkasında birçok sebep bulunmakta olup, bu dönem hitabetinin gelişmesinin ana sebepleri kısaca şunlardır.

1. İç savaşlar ve isyanlar, siyasi karmaşıklar, dış savaşların ve fetihlerin çoğalması, gibi olaylar.¹⁴⁰

2. Çeşitli siyasi ve dini gruplar ortaya çıkması ve çıkan bu grupların arasında ihtilaf, zıtlıklar ve düşmanlıkların artması (Hariciler, Şia, Mutezile ve Rafiziler gibi) ve artan dinî gruplar arasında çıkan cedel felsefesi.

3. Bu dönemdeki insanların cahiliye asrına yakın olması, inanç ve metot gibi farklılıklar, bütün bunlar güzel ve belîğ konuşma hususunda bu dönemde etki etmiştir.

4. Arap'ın yaratılış ve benliğinde var olan özgürlük duygusu, kişiyi hiçbir yöneticiden korkmadan söz söylemeye sevk ediyordu. Buda, güçlü bir hitabeti gerektiriyordu.¹⁴¹

5. Emevî döneminde askerî seferlerin ve fetihlerin çoğalmasıyla İslâm devletinin sınırların genişlemiş yeni medeniyetler ve şehirler kurulmuştur. Bütün bunlar Emevî döneminde hitabetin gelişmesi ve parlamasında önemli rol oynamıştır.¹⁴²

6. Emevî halifelerine, yöneticilerine yabancı şehirlerden gelen devlet elçileri veya heyetleri ile karşılıklı icra edilen diplomatik temasların fazlalaşması ve sosyal güvenlik ihtiyacının artması gibi etkenler hitabetin gelişmesine etki etmiştir.¹⁴³

7. Emevî yöneticilerin edebiyat ve hitabete önem vermeleri, bu amaçla söz söyleme meclisleri, gece sohbetleri düzenleyip, bizzat kendilerinin de bu meclislere katılmaları da hitabetin öneminin artması ve gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

8. Arapların fesahati.

9. Göze çarpan diğer bir hususta İfade hürriyetidir. Kişinin ifade hürriyeti çerçevesinde fikir ve görüşlerini açıkça beyan etmesidir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Seccâd İsmâîli - İsa Muttakîzâde, *Fennu'l-Hatâbeti fî Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâyyeti fî Asri'l-Emevî*, ts., 7.

¹⁴¹ Hafâcî, *el-Edebü'l-'Arabiyyü ve târihuhû*, 239.

¹⁴² İsmâîlî - Muttakîzâde, *Fennu'l-Hatâbeti fî Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâyyeti fî Asri'l-Emevî*, 7-8.

¹⁴³ Elmalî, "Arap Edebiyatı/Cahiliye Dönemi", 18/159.

¹⁴⁴ İsmâîlî - Muttakîzâde, *Fennu'l-Hatâbeti fî Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâyyeti fî Asri'l-Emevî*, 7.

Bütün bu sebepler Emevîler döneminde hitabetin daha da gelişmesine hatta hitabetin o dönemde adeta altın zirvesini yaşamasına vesile olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMELİK b. MERVAN

2.1. ABDÜLMELİK b. MERVAN'IN HAYATI

Emevî hanedanının beşinci, Mervânîler kolunun ise ikinci halifesi olan Abdülmelik b. Mervân kaynakların büyük bir kısmına göre 26/646 yılında¹⁴⁵ babası Mervân'ın Benî Hudeyle'de ki evinde dünyaya geldi.¹⁴⁶ Babası Mervan b. Hakem b. el-As,¹⁴⁷ annesi Aişe bint Muâviye b. Muğire b. Ebu'l-As b. Ümeyye'dir.¹⁴⁸ Abdülmelik'in çocukluk hayatı Medine şehrinde geçti. Abdülmelik'in babası Mervân, dönemin halifesi olan Hz. Osman'ın devlet kâtipliği görevini yürütüyordu. Babasının önemli bir konumda olmasından dolayı halifenin çok yakınında bulunabilen Abdülmelik küçük yaştan itibaren devlet işlerinden haberdar olma fırsatı buldu. Öyle ki onun yaşlıları Medine sokaklarında oyunlar oynarken o daha küçücük yaşında babasının yanında, devlet idaresi ile ilgilenmekteydi. İşte bu durum Abdülmelik'in zihni ve kişiliğinin gelişmesinde büyük bir etkisi olduğu muhakkaktır. Kendisi kaynaklarda daha on yaşında iken babası ile beraber halife Hz. Osmân'ın öl.35/656 yılında şehit edilmesine tanık olduğu rivayet edilmektedir. Abdülmelik b. Mervan'ın künyesi en büyük oğlundan dolayı Ebu Velid'dir.¹⁴⁹ Kendisinden sonra gelen dört oğlu da halifelik yaptığı için kendisine "Ebu'l-Emlak (*meliklerin babası*) manasına gelen lakabı verilmiştir.¹⁵⁰ Ayrıca Abdülmelik cimriliğinden dolayı Reşhu'l-Hacer (*Taşı sıkıkan*) lakabıyla ve ağzı kötü koktuğu için de Ebu'z-Zibbân künyesi ile de anılmaktadır.¹⁵¹

¹⁴⁵ İbn Sa'd, İbnü'l-Cevzî, İbn Dokmak ve Suyûtî gibi yazarlar Abdülmelik'in 26/646 yılında doğduğunu zikretmektedirler. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/115; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/197; Sarimuddin İbrahim b. Muhammed b. Eydemir İbn Dokmâk, *el-Cevherü's-semîn fi siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtin*, thk. Muhammed Kemâleddîn 'İzzeddîn Ali (Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, 1985), 1/85; Celâluddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Osmân es-Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, thk. Mahmud Riyâd el-Beyrut, 1996), 190. Halife b. Hayyât ise 23/643 yılında doğduğunu kaydetmiştir, Halife b. Hayyât, *Târih-i Halife b. Hayyât*, 185. Abdülmelik'in ölümünden bahsedilirken bu hususa değinilmiştir.

¹⁴⁶ Halife b. Hayyât, *Târih-i Halife b. Hayyât*, 185.

¹⁴⁷ Halife b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, 420.

¹⁴⁸ İbn Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, 39; Halife b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, 420.

¹⁴⁹ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/221.

¹⁵⁰ Ahmed b. Muhammed İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 5/147.

¹⁵¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, 355.

Babasının görevinden dolayı halifenin hemen yanı başında geçen çocukluk devresi sonrasında Abdülmelik gençlik yıllarında da gelecekteki tecrübesini oluşturacak olan bir dizi faaliyet içerisinde yer almıştır. İlk olarak Abdülmelik on altı yaşındayken Bizans'a yapılan bir seferde görülmektedir. Yine aynı yaşta deniz yolculuğu yapmış olduğunu belirlenmektedir. Abdülmelik b. Mervân bu seferlerden başka devlet hizmetinde de görev yapmıştır. Daha on altı yaşında iken halife Muâviye tarafından Medine divan başkanlığı görevine getirilmiştir.¹⁵² Genç Abdülmelik'i Muâviye'nin 45/665 yılında Afrika'nın fethi için Muâviye b. Hudeyc komutasında gönderdiği ordu içerisinde görmekteyiz. Muâviye b. Hudeyc Abdülmelik'i de bir süvari kıtasının başında Celûlâ' bölgesinin fethi için görevlendirmiş ve o da bu görevi başarıyla yerine getirerek Celula'nın fethini gerçekleştirmiştir.¹⁵³

Abdülmelik gençliğinde halife Muâviye'nin dikkatini çekmiştir. Muâviye yukarıda değindiğimiz gibi Afrika'nın fethi için Medine'den gidecek birliğin içerisinde onun da yer almasını, Abdülmelik'in sahip olduğu bazı özelliklerinin Hz. Peygamber'in sahabilerinden ve Muâviye'nin Mısır valisi olan 'Amr b. el-As'ın gözünden kaçmadığı şu rivayetten anlaşılmaktadır. Muâviye b. Ebû Süfyân ve 'Amr b. el-Âs ile birlikte otururken Abdülmelik b. Mervân onların yanlarına girdi, bunun üzerine Muâviye ve Amr ile aralarında şu kısa diyalog geçti; Muâviye Abdülmelik için "Ne edepli ne mürüvvetli bir genç" dedi. Amr b. el-As da "Müminlerin emiri "Bu genç dört hasleti almış ve üç hasleti de terk etmiştir; o konuştuğunda güzel söz söyleyen, konuşulduğunda dinlemesini bilen, karşılaşıldığında güler yüzlü, geride bırakıldığında hafif rızıklı olmayı almış, kendinden özür dilenecek olan sözü, cimri insanlarla beraber olmayı, aklına ve insanlığına güvenilmeyen kimse ile şakalaşmayı terk etmiştir"¹⁵⁴ dedi.

Abdülmelik'in gençliği Medine'nin Kur'an ve hadis öğrenimindeki entelektüel ortamında dini bir atmosfer içerisinde geçti. Ayrıca Medine pek çok sahabenin yaşadığı bir yer olduğu için ilim alanında da önemli bir yer işgal etmekteydi. Medineli dört fakihden biri olarak belirtilen Abdülmelik b. Mervân'ın ismi Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr ve Ebû Seleme ile birlikte geçmektedir.¹⁵⁵ Bağdâdî'nin eserinde

¹⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/115-116.

¹⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7-8/233.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/116.

¹⁵⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Medinetü's-selâm*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 10/388.

geçen Nâfi' isimli ravi'nin bir rivayetine göre Abdülmelik'in Medine'de züht hayatı yaşadığını, çok fazla ilimle ve ibadetle meşgul olduğunu zikretmektedir.¹⁵⁶ Abdülmelik'in bu denli ilme ve ibadete düşkünlüğünden dolayı kendisine "Hamâmetu'l-mescid" denilmiştir.¹⁵⁷

Abdülmelik b. Mervân'ın ilmi birikimini meşhur alim Şa'bî'nin şu sözleri en güzel şekilde açıklamaktadır: "Müzakere yaptıklarımın içerisinde Abdülmelik'in dışında benden daha üstün geleni görmedim. Ona söz ettiğim bazı hadislerde mutlaka ilavelerde bulunmuş ve okuduğum her şiire de katkıları olmuştur."¹⁵⁸

Kaynaklarımızda Abdülmelik'in küçük yaştan itibaren âlimler ve fakihler ile birlikte bulunduğu, onların meclislerine katıldığı ve onlardan az da olsa hadis rivayet ettiği zikredilmektedir. İbn Sa'd, Abdülmelik b. Mervân'ın Hz. Osmân, Ebû Hureyre, Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî, başka diğer sahabilerden hadis öğrendiğinden bahsederken,¹⁵⁹ İbn Asâkir ise eserinde bu isimlere ilaveten Ebû Hureyre, İbn Ömer, Muâviye b. Ebû Süfyân, Ümmü Seleme (Müminlerin annesi), Hz. Aişe'nin mevlası Berîre,¹⁶⁰ Abdullah b. Kays, Ebû Bahriyye ve babası Mervân b. el-Hakem'den hadis öğrendiğini aktarmaktadır.¹⁶¹

Abdülmelik b. Mervân'dan rivayet edilen hadisler şunlardır. Abdülmelik, Ebû Hureyre'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini işitmiştir;

من لم يغز أو يجهز غازيا يخلفه في أهله بخير أصابه الله عز وجل بقارعة قبل

يوم القيامة

"Her kim gaza etmez ve savaş için asker hazırlamaz ya da gazaya çıkan kimsenin arkada bıraktıklarına güzelce muamele etmez ise Allâh kıyamet gününden önce ona bir musibet verir." İbn Asâkir, Abdülmelik b. Mervân'ın Ebû Hureyre'den işittiği

¹⁵⁶ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/121; Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 7/203; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/388.

¹⁵⁷ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 7/203.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/182; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/68.

¹⁵⁹ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/121.

¹⁶⁰ Berîre (60/680) Hz. Aişe'nin azatlı cariyesidir. Aynı zamanda sahabi olan Berîre ile halife olmadan önce Abdülmelik b. Mervân ile zaman zaman sohbet ederlerdi. Emin Âşıkutlu, "Berîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/503.

¹⁶¹ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hibetullah b. Abdullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbiddin Ebû Said Ömer b. el-'Umerî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 37/111.

yukarıda metnini verdiğimiz hadisin çok küçük değişiklikler ihtiva eden başka bir varyantını kitabında zikretmektedir.¹⁶²

من لم يغز في سبيل الله أو يجهّز غازيا أو خلفه في أهله بخير أصابه الله بقارعة

قبل الموت

Buna benzer başka bir rivayette şu şekilde yer almaktadır:¹⁶³

ما من امرئ - زاد السّيدي مسلم وقال: لا يغز في سبيل الله أو يجهّز غازيا أو

يخلفه بخير إلا أصابه الله قبل يوم القيامة

İbnü'l-Cevzî Abdülmelik'in Berîre'nin meclisinde bulunduğunu ve ondan işittiği bir başka hadisi kitabında nakletmektedir.¹⁶⁴ Berîre Abdülmelik'e “*Sende yaradılışından gelen bir kısım hasletler bulunmaktadır. İktidarı ele geçirdiğinde çok kan dökeceksin. Zira ben Resûlullâh'dan şunu dediğini işittim.*” dedi;

إن الرجل ليدفع عن باب الجنة بعد أن ينظر إليها بملء محجمة من دم امرئ

مسلم يريقه

“*Müslüman bir kimsenin kanını hacamat işindeki (olan kan) kadar dahi akıtmış olsa, kişi cennet kapısından oraya baktıktan sonra kovulacaktır.*”

Abdülmelik'in gençlik yıllarında geçimini nasıl temin ettiği ilgili olarak pek fazla bir bilgi olmamakla beraber, onun Kuzey Afrika fetihlerine iştirak ettiğinde, orada bir miktar ganimet elde etmesi ve bunun dışında Muâviye'nin, babasına iktâ

¹⁶² İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 37/111-112. *Sahih*, Cihâd, 38; Ebû Dâvud, (275/888), *Sünen*, Cihâd, 20; et-Tirmizî, (279/892), *Sünen*, Fazâilü'l-Cihâd, 6; en-Nesâî, (303/915), *Sünen*, Cihâd, 44.

¹⁶³ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 37/112.

¹⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/198.

olarak verdiği Fedek¹⁶⁵ arazisini, Mervân'ın da daha sonra bu yeri oğulları olan Abdülmelik ve Abdülaziz'e tahsis ettiği bilinmektedir.¹⁶⁶

Abdülmelik'in gençliğinde iştirak ettiği Emevîler döneminin en önemli ve kanlı olaylarından birisi olan Harre savaşı hicri altmış üçüncü yılında Medineliler Abdullah b. Hanzala önderliğinde Yezîd b. Muâviye'ye olan biatlarını bozup ve ona tabi olanların ayaklanmasıyla başladı. Daha sonra Yezîd'in valisi olan Osmân b. Muhammed b. Ebû Süfyân'ı şehirden kovdular ve Medine'de yaşayan mevâlî de dahil olmak üzere Ümeyyeoğulları mensuplarını da şehirden çıkardılar. Bu kişiler Mervan b. Hakem'in şehir dışındaki evine sığındılar. Medineliler bu evi de kuşatarak Ümeyyeoğullarını kontrol altında tuttular.¹⁶⁷ Bunun üzerine Mervan b. Hakem, Yezid b. Muâviye'ye kendilerine yardım etmeleri için bir mektup yazdı.¹⁶⁸

Bu mektup üzerine halife Yezîd kuşatma haberini alınca Medine'deki Emevî ailesi mensuplarına destek olması için Müslim b. 'Ukbe komutasında bir ordu hazırladı ve bu orduyu hemen Medine üzerine gönderdi.¹⁶⁹ Üzerlerine bir ordunun geldiği haberini alan Medineliler kuşatmayı hemen kaldırdılar ve şehirde bulunan Emevîlerden, gelen orduya şehirleri ile ilgili herhangi bir bilgi vermeyeceklerine dair yeminlerini aldıktan sonra Medine'yi terk etmek üzere onları serbest bıraktılar.¹⁷⁰

Müslim b. 'Ukbe Vâdî'l-Kurâ'ya ulaştığında Medine'den sürülen Ümeyye oğulları ile karşılaştı.¹⁷¹ Şehir ve müdafileri hakkında bir kısım bilgi almak için onlardan bilgi almak istedi. Önce Hz. Osmân'ın oğlu yemini üzerine bir şey anlatmayınca Abdülmelik b. Mervân öne çıktı ve şehrin savunması ile ilgili önemli ve kritik bilgiler verdi.¹⁷² Verilen bu bilgilerin içerisinde Medine'de savunmayı yapan

¹⁶⁵ Medine ile arası iki günlük mesafede olan bir köy. Hz. Peygamber zamanında 6/627 yılında anlaşma ile savaş yapılmadan fethedildi ve arazinin yarısı da Hz. Peygamber'e tahsis edildi. Buradan elde edilen gelir, Peygamber tarafından amme işlerine, yolcu ve misafirlere ve ailesine sarf edilirdi. Müteakiben Hz. Peygamber'in vefatıyla bu arazinin kendi mirasçılara verilmemesi tartışma konusu oluşturmuştur. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Fedek", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/294-295.

¹⁶⁶ Ahmet b. İsa b. Ca'fer el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enîs et-Tabbâ' (Beirut, 1987), 45.

¹⁶⁷ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 5/337-340; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/235.

¹⁶⁸ Ali Muhammed Sallâbî, *Emevîler Dönemi*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 1/604.

¹⁶⁹ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 5/340; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/352-354.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*, 5/116; Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 5/340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/595.

¹⁷¹ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 5/341; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/353.

¹⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/237.

komutanların isimleri, nerede istihkam yaptıkları ve nereyi tuttıkları gibi bilgiler yer almaktaydı. Medineliler hendek kazmışlar ve şehrin her kapısına da çok sayıda asker yerleştirmişlerdi. Ayrıca Abdülmelik b. Mervan Medinelilere nasıl saldıracağı ile ilgili stratejik planını da ona sunmuştur.¹⁷³ Müslim b. 'Ukbe, Abdülmelik'in strateji planına göre hareket etti ve savaş sonunda Medineliler ağır bir yenilgiye uğradı. Bunun üzerine Abdülmelik bu habere çok sevinerek Allah'a hamdu senada bulundu. Abdülmelik b. Mervan'ın, aktarmış olduğu bilgilerle bu savaşın kazanılmasına önemli bir katkıda bulunmuş oldu.¹⁷⁴

Harre savaşının akıbetinden sonra Abdülmelik ve Ümeyyeoğulları tekrar Medine'ye döndüler. Muâviye b. Yezid'in hilafeti döneminde Medine'de yaşamaya devam ettiler. Muâviye b. Yezid'in ölümünden sonra oluşan iktidar boşluğunda Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de halifeliğini duyurdu. Medine'ye hâkimliği ağır olan İbn Zübeyr, Ümeyyeoğullarını şehirden çıkardı.¹⁷⁵

Abdülmelik, babası ve diğer aile üyeleri ile beraber şehirden ayrıldılar. Bu sırada Abdülmelik çiçek hastalığına yakalandığından dolayı bezlere sarılı bir vaziyette Medine'den çıkarılmıştır. İbn Zübeyr, şehirden çıkardığı Ümeyyeoğullarının ileriki zamanda kabilenin diğer fertleriyle birleşip daha güçlü bir şekilde kendisine saldırabileceğini düşündüğünden dolayı onları geri çevirmeye kalkıştı lakin bunda da başarı olamadı¹⁷⁶

3 Zilka'de 64/22 Haziran 684'da Ümeyyeoğulları Cabiye denen bölgeye geldiklerinde burada toplanarak Mervan b. Hakem'e biat ettiler.¹⁷⁷ İbn Zübeyr'e biat etmiş olan Dahhak b. Kays ile Mervan b. Hakem'in taraftarları arasında Merc-i Rahit savaşı medyana geldi. Abdülmelik'in yukarıda bahsi geçen hastalığından dolayı bu savaşa katılamadı.¹⁷⁸ Mervan b. Hakem, kısa süren hilafeti döneminde Abdülmelik b. Mervan iki önemli görevde bulundu. Bu görevlerden ilki Abdülmelik, babası Mervân b. el-Hakem'in, Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altında olan Mısır'ı ele geçirmek için ordusuyla buraya giderken Dimeşk'te onun yerine vekil olarak kalması. İkincisi

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/595.

¹⁷⁴ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 74.

¹⁷⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/171.

¹⁷⁶ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 76; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/171.

¹⁷⁷ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 6/273; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/378.

¹⁷⁸ Abdurrahim Göksu, *Abdülmelik b. Mervân Dönemi Mezhep Hareketleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 25.

ise Mısır fethi sonrasında Mervân'ın, kendisi ve kardeşi Abdülaziz için biat aldıktan sonra onu Filistin valiliğine tayin etmesiydi. Lakin Abdülmelik vali olduğu yere gitmeyerek vekâleten işleri burada Revh b. Zinbâ' tarafından yürütmüştür.¹⁷⁹

Mervân b. el-Hakem'in vefatından sonra önce Abdülmelik'e daha sonra da Abdülaziz'e biat edildi.¹⁸⁰ Abdülmelik 65/685 yılında göreve geldiğinde İslam dünyası parçalanmış vaziyette idi. Abdülmelik'in hilafeti altında sadece Şam ve Mısır bulunmaktaydı. Hicaz, Yemen, Irak ve Horasan gibi yerlerde Abdullah b. Zübeyr'in emri altındaydı.¹⁸¹ Bu parçalanmış durumdan istifade etmek isteyen Bizans devleti harekete geçmişti. Abdülmelik, artık yıkılma noktasına gelen Emevî devletini tekrardan toparlayarak eski gücüne kavuşturduğundan dolayı bu devletinin ikinci kurucusu olmuştur.¹⁸²

2.1.1. Evlilikleri ve Çocukları

Tarihte baktığımızda hükümdarlar ve devlet adamları ilmi siyaset gereği, var olan güçlerini muhafaza etmek için farklı kabile ve ailelerden evlilikler yaparak bunlardan gelen güçleri arkalarına almışlardır. Nüfuzlu ailelerin kızlarının alınmasıyla bu aileler kontrol altına alınmış olur. Abdülmelik Arap geleneğinde olduğu gibi çok sayıda evlilik yapmış olup çoklu eşe sahipti. Mesela hanımlarından birisi Ümmü Eyyûb ki bu Hz. Osmân'ın kızıdır. 'Atike ise Muâviye'nin torunu ve Yezîd'in de kızıdır. Abdülmelik b. Mervan bu hanımlar vasıtasıyla Ümeyyeoğullarından hem Hz. Osmân'ın ailesini hem de Süfyânileri kontrol altında almıştır. Diğer hanımlarına baktığımızda onlarda kendi kabilelerinin önemli mevkideki şahsiyetlerinin kızları idi. Mesela Vellâde isimli hanımı Merc Râhit bölgesinde meydana gelen savaşta ağır bir şekilde hezimete uğratılan ve Suriye bölgesindeki hâkimiyeti tamamıyla yitiren Kays kabilesine mensuptu. Abdülmelik aynı şekilde çocuklarına yaptırdığı evliliklerle de akrabalık bağlarını kuvvetlendirmiştir. Buna bir örnek verecek olursak oğlu Mesleme'nin Kays kabilesinden Karkîsiyâ valisi Züfer b. el-Hâris'in kızıyla

¹⁷⁹ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/285-286.

¹⁸⁰ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/270.

¹⁸¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkâşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc (Beyrut: Alemu'l-Kütub, 1980), 1/127.

¹⁸² Abdurrahim Göksu, *Abdülmelik b. Mervân Dönemi Mezhep Hareketleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2020), 25.

evlendirilmesini verebiliriz. Böylece kendisini meşgul eden en çetin düşmanıyla akrabalık bağlarıyla aralarında temin edilen barışı daha da sağlamlaştırmıştır oldu.¹⁸³

Burada Abdülmelik b. Mervân'ın hanımlarını ve onlar hakkında kısaca bilgileri zikretmek istiyoruz;

1-Ümmü'I-Velid Vellâde bt. el-Abbas b. Cez' b. el-Hâris el-Absi¹⁸⁴ Abdülmelik'in bu hanımından olan çocukları şunlardır; en büyük çocuğu Velid, Abdülmelik'in Medîne'de Benî Hudeyle mahallesinde 52/672 yılında doğdu. Babasından sonra on yıllık halifelik yaptı ve 96/714 yılında ise vefat etti.¹⁸⁵ Süleyman, abisi Velîd'den sonra iktidara geldi, 99/717 yılında Dâbık'da öldü. Mervân el-Ekber, Dâvud ve Aişe adında çocukları vardı.¹⁸⁶

2- Âtike bint Yezîd b. Muâviye 'Âtike, torunu olan Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik'in zamanına kadar yaşamıştır.¹⁸⁷ 126/743 yılında Dîmeşk'te vefat etmiştir.

Abdülmelik'in 'Âtike'den doğan çocukları şunlardır; Yezîd,¹⁸⁸ Muâviye¹⁸⁹ Mervân el-Asğar¹⁹⁰ ve Ümmü Külsüm.¹⁹¹ Yezîd b. Abdülmelik 71/690 yılında doğdu ve Ömer b. Abdülaziz'den sonra (101/719) halife oldu. Dört yıl süren halifeliğinden sonra 105/723 yılında vefat etti.¹⁹²

3- Âişe bint Hişâm b. İsmail b. Hişâm b. el-Velîd b. el-Muğîre b. Abdullah b. Amr b. Mahzûm.¹⁹³ Âişe, Abdülmelik b. Mervân'ın Medine valisi olan Hişâm'ın kızıdır.

Bu hanımından Ümmü Hişâm¹⁹⁴ diye de anılan oğlu Hişâm 501 72/691 yılında dünyaya geldi.¹⁹⁵ 503 Hişâm babası Abdülmelik vefat ettiğinde 14 yaşındaydı. Kardeşi

¹⁸³ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 69-70.

¹⁸⁴ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/115; Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/195.

¹⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Târih-i Halife b. Hayyât*, 190-197.

¹⁸⁶ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 71.

¹⁸⁷ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmaşk*, 19/246-248.

¹⁸⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/668.

¹⁸⁹ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/115; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/668.

¹⁹⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/668; Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/197.

¹⁹¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/668.

¹⁹² Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 217.

¹⁹³ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/195.

¹⁹⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/668.

¹⁹⁵ Halife b. Hayyât, *Târih-i Halife b. Hayyât*, 168.

Yezîd'in ölümünden sonra halife oldu ve 105-125/724- 743 tarihleri arasında halifelik yaptı.¹⁹⁶

4- Ümmü'l-Muğîre bint el-Muğîre b. Hâlid b. el-Âs b. Hişâm b. el-Muğîre.¹⁹⁷ Abdülmelik bu hanımından ise kızı Fâtîma dünyaya geldi. Halife Abdülmelik ölüm döşeginde iken kızı Fâtîma babasının hemen yanı başında bulunmaktaydı.¹⁹⁸ Abdülmelik kızını, yeğeni olan Ömer b. Abdülaziz ile evlendirdi.

5- Aişe bint Musa b. Talha b. Ubeydullah¹⁹⁹ Abdülmelik'in bu hanımından Ebû Bekir isminde ve zayıf karakterli birisi olduğundan Bekkâr ismiyle de adlandırılan bir çocuğu oldu.²⁰⁰ Bekkâr b. Abdülmelik 132/749 yılında Ebû Futrus Nehri Savaşı'nda öldürüldü.²⁰¹

6- Ümmü Eyyûb bint Ömer.²⁰² 517 Abdülmelik'in bu hanımından küçük yaşta vefat eden el-Hakem isimli bir çocuğu oldu.²⁰³ Ümmü Eyyûb bint Ömer Hz. Osmân'ın torunu idi.

7- Şakrâ bint Mesleme b. Hanzala et-Tâî.²⁰⁴

Bu hanımları dışında gelen kaynaklarımızda Abdülmelik b. Mervan'ın başka evlilikleri ve muhtelif cariyelerden doğan çocukların olduğu zikredilmektedir.²⁰⁵ Konumuzun fazla uzanmaması için bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

2.1.2. Abdülmelik b. Mervan'ın kişiliği

Abdülmelik'in çocukluğu, babasının konumundan ve bulunduğu mevki itibariyle Medine'de Hz. Osmân'ın evinde geçmişti. O kendi yaşlılarının aksine bu ortamlarda çok erken denebilecek bir yaşta siyaset ile tanışmış, o dönemin idarecileri ve valilerini görmüştür. Gençliği ise Hz. Peygamber'in şehri olan Medîne'de, sahabiler

¹⁹⁶ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 7/270.

¹⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/668; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 20/28.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/180; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 7/269.

¹⁹⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 7/195; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/668.

²⁰⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 7/196.

²⁰¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 10/366-367; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/502.

²⁰² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/668.

²⁰³ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 7/195.

²⁰⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 7/198.

²⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/115.

elinde, ilmi sohbetlerle geçti. Bu dönemde kendisine ilim ve ibadetlerinden dolayı “mescid güvercini” denildiğine daha önce değinmiştik.

Rivayetlere göre Medineli dört fakih içerisinde yer alması, onun ne derecede hukuki bir ilmi birikiminin olduğunu bize göstermektedir. Azda olsa da hadis rivayet etmiştir. Çok genç yaşta İfrikiyye seferine katılmış, komutası olduğu ordu Celûlâ'nın fethini gerçekleştirmiştir. Bunun akabinde Medine'de vuku bulan olaylarda ailesinin başına gelenlerden oldukça etkilenmiş olup, bu ortam ona soğukkanlı, güçlülere karşı dirençli bir mizaç kazandırmış oldu.²⁰⁶

Abdülmelik b. Mervân'ın fiziki özelliklerine baktığımızda, uzun boylu, beyaz tenli, iri gözlü, kaşları birbirine yakın, burnu çıkıntılı, zarif yüzlü, saç ve sakalı beyaz olarak tarif edilmektedir. Ayrıca onun şişman olmadığı da zikredilmektedir.²⁰⁷ el-Kütübî kitabında bunlara ek olarak da onun vücudunun kıllı ve ağzının da açık olduğunu rivayet etmektedir.²⁰⁸

Gelen rivayetlerde Abdülmelik'in içki içtiği belirtilmektedir. O rivayetlerin bir tanesinde Saîd b. el-Müseyyib, Abdülmelik'e “Ey emîrül-mü'minin senin tıla' içtiğini duydum.” dediği, bunun üzerine de halife içkiyi kan olarak değerlendirmiş ve Allâh'a tövbe ettiğini belirtmiştir.²⁰⁹ Başka bir rivayette ise halifenin bulunduğu mecliste geçmektedir. Ümmü'd-Derdâ Abdülmelik'e; “İbadetten sonra senin tıla' içtiğini söylediler” dediği, bunun üzerine halife ona cevaben “Doğru, içtiğim şey kandır.” cevabını verdiği zikredilmektedir.²¹⁰

2.2. ABDÜLMELİK b. MERVÂN DÖNEMİ İÇ POLİTİK MESELELER

Çalışmamızın bu bölümü başlığı altında üçüncü bölümde tahlil ettiğimiz hutbelerle bağlantılı olan Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde önemli vuku bulan meseleler ele alınacaktır.

²⁰⁶ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 92.

²⁰⁷ Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Abdurrahman el-Kütübî, *Fevâtu'l-vefeyât*, thk. Ali Mahmûd Mu'avviz Âdil - Ahmed Abdu'l Mevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 2/24; İbn Dokmâk, *el-Cevherü's-semîn*, 1/84-85.

²⁰⁸ Kütübî, *Fevâtu'l-vefeyât*, 2/24-25.

²⁰⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 7/237; İbn Abdurabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 6/373.

²¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/73; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 191.

2.2.1. Muhtâr b. ‘Ubeyd es-Sekafi Meselesi

Abdülmelik dönemi olayları içerisinde önemli bir yer tutan Muhtâr b. Ebû ‘Ubeyd es-Sekafi hicri birinci yılda doğmuştur. Taif’in önde gelen kabilelerinde Sakif kabilesine mensup olup künyesi Ebu İshak’tır. Babası Ebu Ubeyd b. Mesud, annesi Devme binti Vehb’dir.²¹¹

Hz. Hüseyin’in Kûfe’ye gönderdiği Müslim b. ‘Akîl’e ilk biat edenlerden Muhtâr b. Ebû ‘Ubeyd es-Sekafi olmuştur. Müslim, Kûfe’ye gittiğinde bir müddet Muhtâr’ın evinde kaldı ve daha sonra da Murâd kabilesine mensup olan Hâni b. ‘Urve’nin evine gidip orda konakladı. Müslim’in Kûfe’de Hz. Hüseyin adına yaptığı faaliyetleri duyan Emevî valisi ‘Ubeydullah b. Ziyâd önce Müslim’i kendi evinde saklayan Hâni b. ‘Urve’yi yakaladı. Bunun üzerine Kûfe’de Müslim ve ona biat eden kimselerle birlikte ayaklandılar. Fakat bu hareket, vali ‘Ubeydullah b. Ziyâd’ın kararlılığı ve Müslim’in destekçileri kendisini terk etmesiyle bir sonuca ulaşamadı. Daha sonra Müslim sığındığı evden yakalanarak idam edildi.²¹²

Müslim’in idam edilmesinden sonra vali ‘Ubeydullah, ayaklanmaya destek veren Muhtâr’ı da yakalattı. Ubeydullah’ın huzuruna getirildiği esnada Muhtar’ın yüzüne kamçısı ile bir darbe indirdi ve daha sonra da hapse attırdı. Bu olay Muhtar’ın nefretini daha da artırılmasına sebep oldu. Muhtâr, kız kardeşi Safiye ile evli olan Abdullah b. Ömer’e bir mektup yazarak halifeden kendisinin bağışlanması için talepte bulunmasını istedi. Abdullah b. Ömer, halifeye bir mektup göndererek Muhtar’ın serbest bırakılmasını talep etti. Yezid b. Muâviye Abdullah b. Ömer’in talebini yerine getirerek böylece Muhtar serbest bırakılmış oldu.²¹³

Hapisten kurtulan Muhtâr Hicâz bölgesine gitti ve kendi hilafeti için biat toplayan Abdullah b. Zübeyr’e katıldı. O tarihte Emevîler karşısında en tehlikeli güç Abdullah b. Zübeyr’dir.²¹⁴ Muhtar, İbnü’z-Zübeyr’in yanına gelerek yüksek sesle kendisine destek verebileceğini söyledi. Ve İbnü’z-Zübeyr’e Kûfe’de vukû bulan olayları anlattı. Abdullah b. Zübeyr, o sıralarda kendi hareketini gizli bir şekilde

²¹¹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv’an ve Dönemi*, 39-40.

²¹² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/279-292; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/533-545.

²¹³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/7-8.

²¹⁴ Hasan Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 93.

yürütüyordu. İbnü'z-Zübeyr'e biat eden Muhtâr, takriben bir seneye yakın Tâif'te kaldı.²¹⁵

Hasan Onat'a göre Muhtâr hareketi Emevî iktidarına karşı Hz. Hüseyin'in intikamı adı altında sahneye çıkan bir hareket olarak değerlendirmekle birlikte isyanın lideri konumundaki Muhtâr'ın İbn Ziyâd'ın kendisini dövmesinden dolayı ona karşı beslediği şahsi kinin ve düşmanlığın büyük rolüne değinmektedir.²¹⁶ Zira Muhtâr, İbn Ziyâd'dan intikamını alabilmek için Emevîlere karşı gizli bir faaliyet içerisinde bulunan Abdullah b. Zübeyr'e biat etti.

Muhtâr 683/684 yılında Hâricilerle birlikte Emevîlere karşı Abdullah b. Zübeyr'in saflarında mücadelede bulundular.²¹⁷ Yezîd'in ölümüyle Emevî ordusu geri çekildikten sonra İbnü'z-Zübeyr'le aralarında ihtilaflar vukû buldu ve Hâriciler ayrıldılar.²¹⁸

Ubeydullah b. Ziyâd ile savaşmak için harekete geçtikleri sırada Kûfe bulunan bazı kişilerin tahriki ile İbnü'z-Zübeyr'in valisi olan Abdullah b. Yezîd tarafından Muhtâr tutuklanarak hapse atıldı. Savaş sonrası hayatta kalan Tevvâbün topluluğu Rifâ'a b. Şeddâd'ın başkanlığında Kûfe'ye döndüler. Muhtâr hapisteyken geriye kalanlardan Rifâ'a b. Şeddâd, Sa'd b. Huzeyfe b. el-Yemân, Müsennâ b. el-Muharribe el-'Abdî, Abdullah b. Şeddâd el-Becelî, Yezîd b. Enes, Ahmer b. Şumayt, ve Abdullah b. Kâmil gibileriyle bağlantıya geçerek onlara mektup yazdı. Bu şahıslar istediği takdirde Muhtâr'ı hapisten çıkarabileceklerini bildirirken, o ise yakında buradan çıkacağını haber etti.²¹⁹ Bu sırada bir öncekinde olduğu gibi Muhtâr tekrardan Abdullah b. Ömer'den şafaatçı olmasını istedi. Kûfe valisi olan Abdullah b. Yezîd, İbn Ömer'in aracılığıyla Muhtâr'dan kendisine karşı isyan etmemesi karşılığında yemin etmesiyle onu serbest bıraktı.²²⁰

İbnü'z-Zübeyr, Abdullah b. Yezîd'i Kûfe valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Mutî'i tayin etti.²²¹ Böylece Muhtâr'ın önceki valiye verdiği sözünü tutmasına gerek

²¹⁵ Ahmet Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar* (İstanbul: Şafak Yayınları, 1992), 211.

²¹⁶ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 93-94.

²¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/397-403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/601.

²¹⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh-i Halife b. Hayyât*, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/628-631.

²¹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/433; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/661.

²²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/285.

²²¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/170; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/434; Kalkâşendî, *Me'âşirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, 1/124.

kalmadı. Muhtâr es-Sekafi Hz. Hüseyin'in intikamı adı altında bu kitleyi kendi etrafına çekmeyi ve liderliği üstlenmek istemektedir. Bu hedefe de tek başına ulaşması mümkün olmadığı için Ehl-i beyt'in onayına ve desteğine ihtiyaç vardı. Bundan dolayı Medine'ye giderek Muhammed b. Hanefiyye ile görüşerek ondan ailesinin intikamını almak için kendisinden yardım talep etti. Muhammed b. Hanefiyye ise safi tam belli olmayan Muhtâr es-Sekafi'ye güvenmediği için açıktan ona destek vermeyip; Allah'tan kendilerine zafer nasip etmesini ve kanlarını dökenlerin helak olmasını dilemekle beraber, bizzat savaşı ve kan dökülmesini istemediğini bildirdi.²²² Bu ifadelere baktığımızda Ehl-i beyt ailesinin mevcut idareyi benimsemediği onlara karşı savaş ve kan dökülmesinin de taraftarı olamadığı anlaşılmaktadır.

Muhtâr bu sıralarda kendisine en büyük desteği sağlayacak olan Hz. Ali'nin de yakın arkadaşlarından ve en iyi komutanlarından olan Mâlik b. el-Eşter'in oğlu İbrahim'i kendi safına katmayı başarmıştı.²²³ Muhtâr'ın Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye adına gönderildiğini ve ona itaatın emredildiğini söylendi. Daha sonra İbnü'l-Hanefiyye'den gelen bir mektupla İbrahim b. Eşter'in Muhtâr'a itaat etmesi ve bağlıları ile ona destek olması istendiği yazıyordu.²²⁴ Kaynaklarımızda yer alan bu mektupla ilgili rivayetler İbnü'l-Hanefiyye'nin İbrahim b. el-Eşter'e gönderdiği bu mektubun uydurma olup Muhtâr tarafından yazılmış olma ihtimali yüksektir.

Muhtâr hazırlıklarını hemen hemen tamamladıktan sonra Rebiulevvel ayının on dördü 66/19 Ekim 685 de bağlılarıyla beraber Hz. Hüseyinin ve ehli beytin kanını talep etmek üzere ayaklandı.²²⁵ İbn Mutî' bir müddet şehirdeki sarayında savunma da bulunmuşsa da yapılan ayaklanmalarda çok sayıda askerini kaybetmiş ve Muhtâr'ın taraftarları Abdullah b. Mutî'in kuvvetlerine üstün gelerek onu şehirden çıkarttı.²²⁶ Hatta bazı rivayetlerde ona beytülmalden bir miktar para vererek dilediği yere gitmesine izin verildi söylenmektedir.

Kûfe'yi ele geçirdikten sonra Muhtâr Abdullah b. Zübeyr'e bir mektup yazarak şunları söyledi: *“Sana olan bağlılığımı ve düşmanlarına karşı ne kadar gayretli olduğumu biliyorsun. Ben sana karşı bu şekilde davranmama rağmen sen bana ne*

²²² Hasan Yaşaroğlu, *Muhtâr es-Sekafi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1991), 8-9.

²²³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/344; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/347.

²²⁴ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 6/380; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/438.

²²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/439; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 5-6/255.

²²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/211; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/289.

verdin? Sana vefakâr olduğumda bana verdiğin ahidleri yerine getirmedi. Yeniden sana dönmemi ve sana bağlanmamı istersen bunu da yaparım.” Muhtâr’ın gönderdiği bu mektupla maksadı Kûfe’den valisini çıkardığı Abdullah b. Zübeyr’i oyalamaktı. Çünkü henüz Kûfe’de taşlar yerine oturmadığından dolayı Muhtâr, Abdullah b. Zübeyr’in kendi üzerine gelmemesi için bu yola başvurmuştu. Böylelikle Muhtâr bir taraftan Mekke’yle mektuplaşırken diğer taraftan da şehirdeki hakimiyetini sağlamlaştırmaya çalışıyordu.²²⁷

İbn Zübeyr, Ömer b. Abdurrahman’ı Kûfe valiliğine atadı. Muhtar, yeni tayin edilen valinin şehre girmesini engelleyerek tekrardan İbn Zübeyr’e bir mektup yazarak Abdülmelik b. Mervan’a karşı beraber mücadele edeceğini belirtip kendisine maddi destek talep etti.²²⁸ İbn Zübeyr, mektubunda Muhtar’ın yalancı biri olduğunu, artık kendisine güvenmediğini ve ona yardım etmeyeceğini belirtti.²²⁹ Lakin bütün bunlara rağmen Muhtâr ve Abdullah b. Zübeyr birbirleriyle uğraşmayıp sadece Şâmlılarla mücadele edeceklerine dair bir anlaşma yaptılar.²³⁰

Muhtâr’ın safına İbrahim b. Mâlik b. el-Eşter gibi cesur ve nüfuzlu bir komutanı katılması ve Mevâlinin de giderek kendisini desteklemesi hatta Muhtâr’ın mevaliye değer vererek onları komuta mertebesine kadar yükseltmesi Kûfe’de bulunan eşraflar tarafından ilk aşamada bir huzursuzluğu ardından da ona karşı bir muhalefeti ve kalkışmayı beraberinde getirdi.²³¹

Kûfe eşrafi ayaklanma zamanı olarak İbrahim b. el-Eşter’in Ubeydullah b. Ziyâd üzerine gönderildiği vakti seçip harekete geçtiler. Kûfe eşrafi Muhtâr’ın kendi başlarına zorla lider olduğunu ve onun Muhammed b. Hanefiyye tarafından göndermediğini, bu konuda yalan söylediğini iddia ettiler. Muhtâr bu durumun ciddiyetini anlayarak hemen İbrahim’e haberci gönderip Kûfe’ye dönmesini söyledi²³²

Ubeydullah b. Ziyâd seferinden hemen dönen İbrahim b. Mâlik el-Eşter o da bu çatışmalara katıldı. Çok sayıda insan hayatını kaybetti. Esir alınan kişilerde Muhtâr’ın

²²⁷ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/470; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/685; İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/214.

²²⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/686; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 8/297; İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/214.

²²⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/686.

²³⁰ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü’l-eşraf*, 6/419; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/471.

²³¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/454-455.

²³² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/454-455; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/675.

huzuruna getirildi. Muhtâr bu esirlerden Hz. Hüseyin'in katledilmesine karışanların hepsinin idam edilmesini emretti ve böylece esirlerin büyük bir kısmı öldürüldü. Hz. Hüseyin'in öldürülmesinde rolü olmayanlar ise serbest bırakıldı.²³³

Muhtar, Kûfe'de bulunan ve Kербela'ya katılanları öldürüp Kûfe'ye tekrardan hakim olduktan sonra sıra Kûfe'de bulunan Emevi valisi olan Ubeydullah b. Ziyad'a geldi. Muhtar, Ubeydullah'ın üzerine İbrahim b. Eşter komutanlığında bir ordu gönderdi.²³⁴ 10 Muharrem 67/6 Ağustos 686 da yapılan Hâzir savaşında karşı karşıya gelen Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd ordu komutanı olan İbrahim b. Mâlik tarafından öldürüldü.²³⁵

Bu arada Muhtâr'ı İbnü'l-Hanefiyye'nin emri altında hareket ettiğini ve İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr'ın yanına gitmesiyle tehlikenin daha da artabileceğini düşünen İbnü'z-Zübeyr, Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. Ali b. Ebû Tâlib el-Hanefiyye'yi kendisine biat etmeye çağırdı. O, biat etmeyince de İbnü'z-Zübeyr, onu ve ailesinin de aralarında bulunduğu bir grubu Zemzem kuyusuna hapsedtirdi.²³⁶ İbnü'l-Hanefiyye Muhtâr'a bir mektup yazarak içinde bulunduğu durumu bildirdi. Muhtâr, Ebû Abdullah el-Cedelî'nin komutasında bir birlik gönderdi ve bunlar buldukları hapisten çıkarttılar.²³⁷ Harem bölgesinde kan dökülmemesi için bölgeye silahla girmeyen Muhtâr'ın adamları, yanlarında getirdikleri sopalarla Muhammed b. Hanefiyye'yi kurtardılar Böylece yanlarına aldıkları bu sopalardan dolayı da bu döneme "Haşebiyye" ismi verilmiştir.²³⁸

Hicâz hakimi olan Abdullah b. Zübeyr Muhtar sorununu tamamen halletmek için 67/686 yılında kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i Basra valiliğine tayin etti.²³⁹ Mus'ab, Muhtar ile mücadelesi için gerekli hazırlıklarını tamamlayarak Abdullah b. Zübeyr'in emriyle 851 67/686 yılında Kûfe'ye doğru hareket etti. ²⁴⁰ Bu ordunun gelişin haber alan Muhtar hazırladığı birlik ile Kûfe'nin dışında savaşa başladı. Muhalleb gibi

²³³ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/401; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/291.

²³⁴ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/424.

²³⁵ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/426.

²³⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/466; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/688; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/215.

²³⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh-i Halife b. Hayyât*, 262; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/215; Ebû Zeyd Abdurrahman İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede* ve *l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 3/36.

²³⁸ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/397.

²³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/219.

²⁴⁰ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/398.

tecrübeli bir komutanlara sahip olan Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar'ın ordusunu şehrin dışında yenilgiye uğrattı. Muhtar, Kûfe'de bulunan sarayına çekilmek zorunda kaldı. Saray Mus'ab'ın askerleri tarafından kuşatma altına alındı. Kuşatmadan kurtulmak için 29 kişi ile birlikte yeniden bir huruç (çıkış) harekâtı yapan Muhtar, yaptığı bu hamlede başarılı olamayınca Mus'ab b. Zübeyr'in askerleri tarafından öldürüldü.²⁴¹

Muhtar es-Sekafi hareketi başta Hz. Hüseyin ve Kerbela'nın intikamını alma söylemi ile çok sayıda kendi etrafında taraftar toplamayı başardı. Muhtar'ın harekâtına baktığımızda ilk başlarda ortaya çıkış amacına uygun hareket ederek Kerbelâ olayına iştirak eden kişilerden intikam aldı; lakin daha sonra elde ettiği bu büyük başarılarından dolayı başka hedeflere yöneldi. Nitekim sonradan Abdullah b. Zübeyr'i karşına almasıyla kendi ölümüne ve hareketinin başarısız olmasına sebep oldu.

2.2.2. Abdullah b. Zübeyr'in Öldürülmesi

Abdullah b. Zübeyr, Hz. Peygamberin sahabesi ve yol arakadaşı olan Zübeyr b. 'Avvâm'ın oğludur. Annesi Hz. Muhammed'in eşi Hz. 'Âişe'nin teyzesi olan Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ bint Ebû Bekir idi. İbnü'z-Zübeyr Mekke'den Medîne'ye hicret esnasında Kubâ' köyünde dünyaya geldi. Abdullah'ın doğumu sevinçle karşılanmıştır. Çok gariptir ki doğumu gibi ölümü de Şâmlı askerlerin sevinç çığlıkları ile Mekke'nin sokaklarını doldurmuştur. Bu çığlıkları duyan İbn-i Ömer; "*Abdullah b. Zübeyr, doğumunda da ölümünde de sevinç çığlıkları oldu.*" dedi.

İbnü'z-Zübeyr'in küçüklüğü Medine'de geçti. Hz. Muhammed'in yakınında yer aldı. Babasıyla beraber Yermûk Savaşı'na iştirak etti (15/636). Hz. Ömer'in okuduğu meşhur Câbiye hutbesini dinledi. İfrikiyye ve Mısır'ın fethine (27/647) katıldı. Kûfe valisi Sa'îd b. Âs'ın 30/650 yılında Taberistan ve Cürcân'a yaptığı sefere de katıldı. Hz. Osmân'ın şehit edilmesi sırasında halifeyi isyancılardan korumaya çalışırken muhtelif yerlerinden yara aldı. Hz. Osmân'ın şehit edilmesinden sonra Cemel savaşında teyzesi olan Hz. 'Âişe'nin yanında yer alarak piyade birliklerinin komutanlığı yaptı. Şecâat, fesâhat ve ibadet hususunda son derece üstün birisiydi.²⁴²

²⁴¹ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 6/439-440.

²⁴² Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 9/448-449; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/170.

Abdullah b. Zübeyr Emevî halifesi olan Muâviye b. Ebi Süfyan'ın ilk yıllarında yönetimi ile arasında iyi ilişkiler seyretmiştir. Muâviye İbn Zübeyr'e çeşitli yardımlarda bulunarak onu hoş tutmaya çalışmıştır.²⁴³ Hatta Abdullah b. Zübeyr, İstanbul'u fethetmek için Emevi halifesi tarafından hazırlanan orduda yer almıştır.²⁴⁴

Muâviye b. Ebi Süfyan kendinden sonra oğlu olan Yezid'i veliaht olarak tayin etmesi Abdullah b. Zübeyr ile iyi olan ilişkilerinde bozulmasına sebebiyet vermeye başladı.²⁴⁵ Hatta Muâviye b. Ebi Süfyan tüm çabalarına rağmen Abdullah b. Zübeyr'i Yezid b. Muâviye'ye biat etmeye ikna edemedi. Muâviye ölümünden önce oğlu Yezid'e yaptığı son vasiyette biat alamadığı kişilerden özellikle Abdullah b. Zübeyr'e dikkat etmesini ve gerekirse onu yok etmesini tavsiye etmiştir.²⁴⁶

H.60 yılında Emevî devletinin ilk halifesi olan Muâviye'nin ölümüyle oğlu Yezid'e biat alınmaya başlandı. Abdullah b. Zübeyr Yezid'e biat etmedi. Yezid'in Medine Valisi olan Velid b. Ebi Süfyan'a bir mektup yazarak Abdullah b. Zübeyr'den kendisi adına biat alınmasını istedi. Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr Yezid'e biat etmeyip Medine şehrini terk ederek Mekke'ye yerleşti.²⁴⁷ Abdullah b. Zübeyr'in Mekke şehrini seçmesinin sebebi buranın hem güvenli olması hem de hac mevsiminde buraya gelen Müslüman ziyaretçilere kendi davasını tebliğ etme imkânının fazla olması gibi etkenler yatmaktadır.

Yezid'e karşı muhalefet eden Medineliler Abdullah b. Hanzala liderliğinde Halife'ye karşı şehirde savunma kurup ayaklandılar. Yezid b. Muâviye bu isyanı bastırmak için Müslim b. 'Ukbe komutasında bir orduyu Medine'ye doğru gönderdi. Emevî ordusu Medine'de oluşturulan savunmayı bertaraf edip şehre girmesiyle katliam yaşandı. H.63 yılında yaşanan bu olay tarihi kayıtlara Harre vakası olarak geçti.²⁴⁸

Harre vakası olayının hemen ardından aynı Emevi ordusu bu sefer Mekke'de isyan eden Abdullah b. Zübeyr'i Mekke'de kuşattı ve bu kuşatmada kullanılan

²⁴³ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 28/166.

²⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 28/141.

²⁴⁵ İrfan Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2000), 105.

²⁴⁶ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muâviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 178.

²⁴⁷ İbrahim Sarıçam - İrfan Aycan, *Emevîler* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 27-28.

²⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh-i Halife b. Hayyât*, 147-149; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/352-355.

mancınıktan dolayı Kâbe zarar gördü. Bu esnada Halife Yezîd'in ölüm haberinin gelmesiyle kuşatma kaldırılmak zorunda kaldı.²⁴⁹

Yezid b. Muâviye'nin ölümünden sonra onun oğlu Muâviye b. Yezid hilâfet makamına geçti. Muâviye halkı toplayarak onlara “*Ben sizin işlerinizi kaldıramaz duruma düştüm. Ebû Bekir'in Ömer'i halifelik için aday gösterdiği gibi birisini sizin için bulmak istedim fakat bulamadım. Aralarından birisini halife seçmeleri için tespit edilen altı kişilik şura heyeti gibi bir grup aradım fakat bulamadım. Sizler istediğinizi seçebilirsiniz.*”²⁵⁰ Bu konuşmasından da anlaşıldığı gibi Muâviye b. Yezid Müslümanları kendi halifelerini seçmelerinde onları serbest bırakmış oldu.

Muâviye b. Yezîd, bundan kısa bir süre sonra yerine kimseyi tayin etmeden öldü.²⁵¹ Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'in ölümüyle kendisine biat almaya başladı (64/683). Yemen, Hicâz, İrakeyn (Irak-ı Arab ve Acem), Horasan, Mısır ve Dimeşk'in dışında Bilâdu'ş-Şâm beldeleri kendisini halife olarak kabul etti.²⁵² Abdülmelik b. Mervan halife olduğu zaman emri altında sadece Şam ve Mısır bulunmaktaydı.²⁵³

Yukarıda Abdullah b. Zübeyr'in Irak valisi olan kardeşi Mus'ab'ın Muhtâr'la yaptığı savaşları ve daha sonra Harûrâ savaşında Muhtâr'ın ölmesiyle ve bu savaşla bölgenin kontrolünün İbnü'z-Zübeyr'e geçtiğine değinmiştik. Bölgede hakimiyetini tekrardan tesis eden İbnü'z-Zübeyr, daha önce hapsedilen; lakin Muhtâr'ın kendisi tarafından göndermiş olduğu askerlerin yardımıyla kurtulan ve onların koruması altında bulunan İbnü'l-Hanefiyye'ye kendisine biat etmesi için baskıda bulundu. Hayatından endişe eden İbnü'l-Hanefiyye, halife Abdülmelik b. Mervân'a bir mektup yazdı. Abdülmelik de İbnü'l-Hanefiyye Şâm'a gelmesine izin vererek ona birtakım vaatlerde bulundu. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye maiyetinde bulunanlarla birlikte yola çıktı. Medyen'e vardığında 'Amr b. Sa'id'in idam haberini alınca Dimeşk'e gitmekten vazgeçip tekrardan Mekke'ye döndü. Fakat İbnü'z-Zübeyr onu şehirden çıkardı, böylece Tâif'e yerleşmek zorunda kaldı. Haccâc Mekke'yi kuşattığında,

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/602.

²⁵⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/605; İbn Dokmâk, *el-Cevherü's-semîn*, 1/81.

²⁵¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/171.

²⁵² Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşraf*, 9/448-449; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/170.

²⁵³ Kalkaşendî, *Me'âşirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, 1/127.

İbnü'l-Hanefiyye o sıralarda Tâif'teydi. Daha sonrasında Abdülmelik'e biat etti. Abdülmelik, Haccâc'a İbnü'l-Hanefiyye'ye karşı tazimde kusur etmemesini emretti.²⁵⁴

Abdullah b. Zübeyr, Muhtâr ve İbnü'l-Hanefiyye'ye karşı yapmış olduğu mücadelelerden dolayı yıprandı bu da rakibi olan Abdülmelik b. Mervan'ın işine yaradı. Abdülmelik, ilk önce Irak valisi Mus'ab b. Zübeyr'i hedef aldı. Abdülmelik'in ordusu yaklaşınca Mus'ab Kûfelilerden yardım istedi. Abdülmelik'in ordusunun daha güçlü olduğunu gören Kûfeliler Mus'ab b. Zübeyr'e yardım etmediler. Muhelleb b. Ebû Sufre gibi önemli komutanı ile birliklerin çoğu Ahvaz'da Hâricilerle savaş halindeydi.²⁵⁵ Mus'ab onun eksikliğini doldurmak için Musul ve Cezîre valiliği görevini yürüten İbrahim b. Mâlik'i yanına çağırarak onu öncü kuvvetlerinin komutanı yaptı.²⁵⁶ Yapılan bu savaşta Mus'ab b. Zübeyr ve İbrahim b. Mâlik öldü.²⁵⁷ Bu olaylar neticesinde h.71 yılında Irak bölgesi halife Abdülmelik b. Mervan'ın kontrolüne geçmiş oldu.²⁵⁸ Irak'ı ele geçirdikten sonra Abdülmelik b. Mervan Hicaz belgesini de ele geçirmek için harekete başladı. Abdülmelik b. 72/691 yılında Tâif'li Sakîf kabilesinden olan Haccâc b. Yûsuf'u Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr ile savaşması için görevlendirildi.²⁵⁹ Kaynaklarımızda Haccâc'ın gönderilmesinin sebebi muhtemelen komutanlar bu saldırının Mekke'de özelde Kâbe çevresinde geçeceğinden ve bölgenin de kutsallığından dolayı Haccâc'dan başka kimse'nin gönüllü olmamasıdır.

Haccâc toplam 6 bin kişilik bir askeri komutası ile Mekke'yi kuşattı.²⁶⁰ Haccâc, kuşatma için Ebû Kubeys dağında mancınık kurdurup taşın yanı sıra bu mancınıktan ateş ve nefit fırlatıyordu.²⁶¹ Haccâc tarafından İbnü'z-Zübeyr'i terk edenlere emân vereceğini duyurması ile İbnü'z-Zübeyr'in taraftarı, akrabaları ve hatta iki oğlu da onu terk ettiler. Askerlerinin sayısı gitgide azalınca İbnü'z-Zübeyr artık kendisinin kurtulma ümidinin kalmadığını anladı. Son günlerini annesi Esmâ bint Ebû Bekir ile geçirip hilafet davasına kendi hırsı ve menfaati doğrultusunda değil, Emevîler'e karşı bir muhalefet olsun diye yani bir nevi Allah rızası için bu mücadeleye koyulduğunu

²⁵⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/36-37.

²⁵⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/43.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/51.

²⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/265.

²⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 156.

²⁵⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh-i Halîfe b. Hayyât*, 168; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/530.

²⁶⁰ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/384.

²⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/69-70.

belirtmektedir.²⁶² İbnü'z-Zübeyr annesine, öldükten sonra kendi cesedine kötü muamele yapılmasından endişelendiğini dile getirdi ve annesi de sonradan meşhur olan şu sözleri söyledi: “Ey oğulcuğum! boğazlandıktan sonra koyuna derisinin yüzülmesi bir eziyet vermez.”²⁶³ Takriben bir yıla yakın süren bu kuşatmada dışarıdan destek alamayan Abdullah b. Zübeyr H.73 yılında Emevî ordusunda bulunan Murâd kabilesine mensup birisi tarafından öldürüldü.²⁶⁴ Böylelikle Abdülmelik b. Mervan en büyük rakibi olan Abdullah b. Zübeyr’i ortadan kaldırmasıyla tüm İslam coğrafyasında kendi hâkimiyetini sağlamış oldu.

Abdullah b. Zübeyr, yukarda da değindiğimiz gibi Hz. Peygamberin sahabesi ve yol arkadaşı olan Zübeyr b. ‘Avvâm’ın oğlu olması, takva ve ilim sahibi olması gibi sebeplerden ötürü Müslümanlar tarafından sevilen ve saygı duyulan birisi konumuna getirdi. Bu özelliklerinden dolayı çok sayıda kendisine taraftar topladı, hatta hilafet yarışına sahip olabileceği en fazla imkanlarla başladı. Hilafeti döneminde İslam Dünyasının önemli bir kesimlerinden biat altı. O dönemde Emevîler’de oluşan otorite boşluğu ve yönetiminin güçlü olmaması Abdullah b. Zübeyr’in hakimiyetini genişletmesine yardımcı oldu, Lakin Emevi devletinde Abdülmelik b. Mervan’ın döneminin başlaması, kardeşi Mus’ab b. Zübeyr ve valilerinin yanlış yapmış oldukları stratejik hatalar ve idamlar ile birlikte Abdullah b. Zübeyr, bir taraftan Muhtar es-Sekafî ve Hâricîler ile mücadele etmesiyle bütün bunlar zamanla gücünü kaybetmesine sebep oldu. Ve Abdülmelik b. Mervan ile Mekke’deki mücadelesinde başarısız olarak dönemine son verilmiş oldu.

2.2.3. Amr b. Sa’îd İsyanı

Annesi, Mervân b. el-Hakem’in kız kardeşi Ümmü'l-Benîn bint el-Hakem b. Ebû'l-‘Âs b. Ümeyye’dir.²⁶⁵ Babası, Muâviye döneminde Medîne valisi olan Sa’îd b. el-‘As’dır. Muâviye ve Yezîd’in halifeliklerinde önemli mevkilerde bulundu Medine’de divan katipliği ve ardından buranın valiliğini yaptı.²⁶⁶

²⁶² Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/123-125; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/538-539. Belâzurî, VII, 123-125; Taberî, III, 539;

²⁶³ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/123-125; Ya’kûbî, *Târîhu'l-Ya’kûbî*, 2/186.

²⁶⁴ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/128; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/73.

²⁶⁵ İbn Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, 128; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/513.

²⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh-i Halîfe b. Hayyât*, 145; Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/58.

Medine valiliği döneminde halife Yezîd b. Muâviye'nin emriyle Mekke'de isyan çıkaran İbnü'z-Zübeyr'in üzerine bir ordu gönderdi. Amr b. Zübeyr komutasında Mekke'ye gönderilen bu ordu Abdullah b. Zübeyr tarafından yenilgiye uğratıldı. Esir edilen 'Amr b. Zübeyr bir müddet hapsedildikten sonra öldürüldü.²⁶⁷

Amr b. Sa'îd kendisinin Hz. Peygamberi gördüğü ve Hz. Ömer, Hz. Osmân ve babası Sa'îd gibi sahabelerken hadis rivayet ettiği aynı şekil kendisinden de çocukları Ümeyye, Musa, Sa'îd ve Heysen b. Mervân (b. Kays es-Sülemî) rivayette bulunduğu kaynaklarımızda zikredilmektedir.²⁶⁸

Câbiye toplantısında alınan kararlarda Mervân'dan sonraki halife olacak veliahtların bir tanesi de Amr b. Sa'îd idi. Amr, Suffer, Merc ve Merc Râhit savaşlarına Mervân'ın yanında yer aldı. Mervân b. el-Hakem'le birlikte Mısır'a girdi. (65 Rebiulevvel/ Ekim 684) halife Mervân b. el-Hakem Mısır'ı ele geçirdikten sonra Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab başkanlığında gönderdiği birliğe karşı, Emevî ordusunun komutasında 'Amr b. Sa'îd' bulunmakta idi. Yapılan savaşta Mus'ab'ın birliği yenildi. Amr b. Sa'îd'in bu savaşta zaferle ayrılması onun hilafet iddiasındaki cesaretini toplamış oldu.

Mısır'ın fethinden sonra var olan konumunu oldukça kuvvetlendiren Mervân b. el-Hakem, kendisinden sonra Câbiye toplantısında veliaht tayin edilen Hâlid b. Yezîd ve 'Amr'ı saf dışı bırakarak kendi çocukları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin ederek onlar için biat aldı.²⁶⁹ Bu durum Amr'ı rahatsız etmiş oldu.

Babası'nın ölümünden sonra halife olan Abdülmelik Irak meselesini halletmek üzere Dimeşk'ten ayrılarak, Karkîsiyâ'ya yöneldi.²⁷⁰ Abdülmelik b. Mervan bu sefere Amr b. Sa'îd'i de yanında götürdü. Ordu Butnânu Habîb mevkiinde konakladı. Bu sırada Amr b. Sa'îd Kelb kabilesine mensup olan Züheyr b. el-Ebred ve Humeyd b. Hureys b. Bahdal'la birlikte geceleyin gizliden oradan ayrılıp Dimeşk'e doğru döndüler. Halife Abdülmelik b. Mervan Dimeşk'ten ayrılırken vekil olarak yerine Sakif kabilesine mensup Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem'i bırakmış idi.²⁷¹ Amr b. Sa'îd'in Dimeşk'e girmesiyle bu şahıs şehri terk ederek kaçmak zorunda kaldı.

²⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/2948.

²⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/334.

²⁶⁹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 177.

²⁷⁰ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/188; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/510.

²⁷¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/32.

Böylece ‘Amr b. Sa’îd, ona tabi olanlarla beraber şehri ele geçirdi ve devlet hazinesine de el koydu. Şehrin kapılarını kapatarak savunmaya hazırlandı.²⁷² Abdülmelik sabah ordugâhta Amr’ı ve maiyetindeki askerleri göremeyince durumu soruşturdu. Dımeşk’te olanları haber aldıktan sonra hemen orduyu buraya sevk ederek şehri kuşatma altına aldı. Böylece bir müddet kuşatma devam etti.²⁷³

Şehrin dışında her iki tarafın süvari birlikleri küçük çaplı çarpışmasından sonra Abdülmelik b. Mervân isyancı Amr b. Sa’îd emân vererek onunla bir anlaşma yaptı.²⁷⁴ ‘Amr da beytûlmaldan aldıklarını tekrardan iade etti.²⁷⁵

Kaynaklarımızda Halife Dımeşk’e girdikten dört gün sonra Amr b. Sa’îd’i huzuruna çağırtdı.²⁷⁶ Halifenin kayınpederini yanına çağırtdığı haberini duyan, kızının kocası olan Abdullah b. Yezîd b. Muâviye Amr’a, halifenin yanına gitmemesi için tembihledi. Amr kendisinden çok emin bir vaziyette “Abdülmelik b. Mervan ben uykudayken bile benim üzerime gelemez ve bana karşı cesaretle bulunamaz. Ben dün gece Hz. Osmân’ı rüyamda gördüm ve bana gömleğini giydirmişti” cevabını verdi. Amr b. Sa’îd kendisine haberi getiren elçiye de “*akşamüzeri halifenin yanına varacağım*” dedi.²⁷⁷ Bu rivayetlerden de anlaşıldığı gibi Amr b. Sa’îd ya içinde bulunduğu durumu çok iyi kavramamış ya da halifeyle aralarında yapmış oldukları anlaşmaya ve onun verdiği emâna fazla güvenmiş olmalı ki, onun kendisine herhangi bir zarar veremeyeceğini düşünüyordu.²⁷⁸

Amr b. Sa’îd halifenin huzuruna geldi ve ardından kapılar ardına kadar kapandı. Halife onu gayet iyi karşıladı ve yanına oturturdu. Biraz sohbet ettikten sonra da bir kölesine ‘Amr’ın kılıcını almasını istedi. Amr bu emir karşısında heyecanlanınca halife ona; “Benimle kılıç kuşanmış bir vaziyette nasıl oturabilirsin?” deyerek kılıcını aldırdı. Daha sonra ‘Amr’a “Ey Ebû Ümeyye, bana isyan ettiğin vakit seni elime geçirdiğimde prangaya vurduracağıma dair yemin ettim.” dedi. Orada bulunan Mervânoğulları da “Daha sonra da serbest mi bırakacaksın ey müminlerin emiri?” dediler. Halife de “Evet ben Ebû Ümeyye’ye ne yapabilirim ki?” cevabını verdi. Bunun

²⁷² Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/189; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/510; İbnu’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 4/243.

²⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 2/189; İbnu’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 4/243.

²⁷⁴ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/511; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/32-33.

²⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 8/33.

²⁷⁶ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/511; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/33.

²⁷⁷ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 3/511; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 8/331.

²⁷⁸ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv’an ve Dönemi*, 179.

üzerine Mervânoğulları da Amr b. Sa'îd'e "Halifenin yeminini yerine getir" diyerek ifade ettiler. O da "Allah senin yeminini getirtmiş olsun ey müminlerin emiri" diyerek Abdülmelik'e hitap etti. Daha sonra Halife Amr'a prangaları vurdurdu.²⁷⁹

Aralarında itişme kalkışma olduktan sonra ikinci ezanı okununca Abdülmelik namaz kıldırmak için çıkarken kardeşi Abdülaziz'e onu öldürmesini istedi.²⁸⁰ Abdülaziz tam kılıcını çekip onu öldürmek için üzerine yürüyünce Amr b. Sa'îd aralarındaki akrabalık bağını hatırlatarak kendisini başka birisinin öldürmesini istedi. Abdülaziz kılıcını bırakarak yerine oturdu.²⁸¹ Abdülmelik namazını kıldıktan sonra geri döndü ve Amr'ın halen hayatta olduğunu görünce kardeşine onu niçin öldürmediğini sordu; o da akrabalık bağından dolayı ve kendisini bir başkası tarafından öldürmesini istediğini ifade etti. Abdülmelik bu duruma sinirlenerek eline bir hançer aldı ve Amr'ın karnına vurdu; fakat hançerin vücuduna girmemesi üzerine ikinci bir defa daha aynı hareketi tekrarladı; fakat yine olmadı. Amr'ın üzerinde zırh olduğunu anlayan halife "Zırh, demek sen hazırlıklı gelmişsin" dedi. Daha sonra Abdülmelik eline keskin bir kılıç alarak Amr b. Sa'îd'in yatırılmasını emretti ve ardından başını gövdesinden ayırdı.²⁸² Amr b. Sa'îd'in ölümüyle halife Abdülmelik bozulan otoriteyi yeniden sağlayarak yarım kalan diğer seferlerine yöneldi.

2.2.4. Haccâc b. Yûsuf'ın Irak Valiliğine Tayini

Haccâc b. Yûsuf h.41/661 yılında Tâif'te doğdu. Babası Yûsuf b. Hakem, annesi ise Kûfe Valisi Mugîre b. Şu'be'nin eski karısı olan Fâria bint Hemmâm'dır. Anne ve baba tarafından Sakîf kabilesinin kolu olan Ahlâf'a mensuptur. Emevîler'e olan sadakatinden dolayı "Küleyb" (köpek yavrusu) lakabıyla da tanınır.²⁸³

Halife Abdülmelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyir'in kardeşi olan Mus'ab b. Zübeyir'e karşı düzenlenen seferde Haccac'ı artçı birlikler kumandanı olarak tayin

²⁷⁹ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/59; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/189; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/512.

²⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/245; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/34; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/332.

²⁸¹ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 6/60-63.

²⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/513; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/245; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/34.

²⁸³ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/417.

etmişti. Burada gösterdiği başarısından sonra Haccâc, Emevi yönetiminde etkin bir şekilde rol oynamaya başlamıştır.²⁸⁴

Haccâc, 75/694 yılında Medine'deyken Irak valiliğine görevlendirildiğine dair bir mektup aldı ve yanında bulunan 12 süvari birlik ile yeni görev yeri olan Kûfe'ye gitti.²⁸⁵ Cuma günü gündüz vaktinde şehre girdi, Haccâc hemen mescide girerek minbere çıktı. Haccâc başını ve yüzünü kırmızı ipekten bir örtü ile kapatmıştı. Bu arada halkın da mescide toplanması için haberler salınmıştı. Kûfeliler minbere çıkan Haccâc'ı haricilerden zannettiler ve onu oradan indirmeye yeltendiler.²⁸⁶ O sıralarda halk arasında yüksek sesle Ümeyyeoğullarına lanet okunuyordu.²⁸⁷ Haccâc minberde konuşmaya başlayınca Kûfe halkı onun yeni vali olduğunu anladılar. Haccâc yüzündeki örtüyü açarak çevresindekiler onu tanıdı. Böylece Haccâc minberde o meşhur hutbesini okudu:

*“Ben karanlıkları aydınlatan sabahın oğlu ve yükseklerle çıkan kişiyim
Sarığımı çıkarttığım zaman beni tanıyacaksınız.”*

Ardından: *“Allâh'a yemin olsun ki şerri bulunduğu yerden yakalayacak ve onun peşini adım adım takip edip onu yok edeceğim. Kötülüğü işleyeni işlediği gibi ona misliyle karşılık vereceğim. Olgunlaşmış başlar ve koparılma zamanı gelmiş olan kelleler görüyorum. Sakalların ve sarıkların arasından dökülen kanlara bakıyorum...Ey Irak halkı ben, inciri elinizle yokladığınız gibi yoklanacak bir kişi değilim..”*²⁸⁸ Ardından şu ayet-i kerimeyi okudu: “Bir de Allah, bir şehri örnek verdi ki, halkı güvenlik ve asayiş içindeydi, rızıkları her yerden bol bol geliyordu. Ne var ki, onlar Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler. Allah da onlara yaptıkları sanatla açlık ve korku elbisesini tattırdı.”²⁸⁹

Daha sonra Haccâc konuşmasına şöyle devam etti: *“Sizler bu örneğe benziyorsunuz. Müminînlerin emiri Abdülmelik'in okluğundan bütün okları çıkardı, okların hepsini sırasıyla sağlamlıklarını kontrol etti. Sağlam ve zor kırılan beni, sizin üzerinize gönderdi ve boğazlarınıza sapladı. Sizler muhalif, azgın, bölücü ve nifak*

²⁸⁴ Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, 14/417.

²⁸⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/547; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/297.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/85; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/53.

²⁸⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 7-8/5.

²⁸⁸ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/274-275; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/547; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 85-86.

²⁸⁹ Nahl, 16/112.

ehlisiniz. Uzun zamandır sizler kötülük yapmaktasınız. Artık işinizi sağlama alın ve dosdoğru kimseler olun. İsyankârlığı bırakıp itaat edene kadar sizlere kaçkın develere vurulduğu gibi vuracağım. Yemin ederim ki ben neyi vaad edersem o vaadimi yerine getiririm."²⁹⁰ Hutbesini bitirerek minberden indi.

Haccâc'ın bu denli sert hutbeleri önce Kûfe, ardından da Basra halkına kendi kararlılığını ve hâkimiyetini göstermek açısından bir gözdağı vermiş oldu.

2.3. ABDÜLMELİK b. MERVÂN DÖNEMİ DIŞ POLİTİK MESELELER

Çalışmamızın bu bölümü başlığı altında Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde önemli vuku bulan dış meseleler ele kısa bir şekilde ele alınacaktır.

2.3.1. Para Reformu

Abdülmelik b. Mervan döneminin en önemli icraatlarından biriside müstakil İslâm paralarının bastırılmasıdır. Abdülmelik, hilâfetinde para meselesi üzerinde ihtimamla durduğu konulardan biriydi. Kardeşi Bişr'in ölümünden sonra yerine tayin ettiği Haccâc'a, dinar kîrâtından 15 kîrâtlık dirhemler bastırmasını istedi. Halife de Dîmeşk'te "Dînâru Dîmeşk" adlandırılan paraları bastırdı. Abdülmelik'in para reformu büyük ölçekli gerçekleştirmiştir.²⁹¹

Abdülmelik'in para reformunu yapmasının nedenleri arasından kaynaklarımızda şunlar zikredilmektedir. Abdülmelik Mısır valisi Abdülaziz'e Mısır'da basılan ve üzerlerinde haç işaretlerinin ve sembollerinin (Baba, oğul ve Kutsal Rûh'un) bulunduğu parşömenlerin üzerlerine "قل هو الله أحد" yazısının yazılmasını emretti.²⁹²

Zira bu dönemde Mısır'da basılan tırazlı kağıtlar Mısır'dan Bizans'a giderken, altın paralar ise Bizans'tan İslâm ülkesine gelmekteydi.²⁹³

Tırazların Arapça "Kul huvallahu ehad" olarak basılması, tabii olarak Bizans imparatorunu rahatsız etti. İmparator, Abdülmelik'e eğer bunu terk etmeyecek olursa,

²⁹⁰ Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbü'l-eşrâf*, 7/274-275; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/547-548.

²⁹¹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 395.

²⁹² Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 335-336.

²⁹³ Hassan Ali Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi-Asri'l-Ümevî* (Beyrut: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986), 33.

Bizans imparatorunun bastırıldığı kendi paralarının üzerine İslâm dinini küçük düşüren ve kötüleyen yazılar yazmakla tehdit etti. Halife bu durumu danışmanlarıyla istişare etti. Abdülmelik'e üzerinde tevhid ve Hz. Muhammed'in risalet şahadetinin (Lâ ilâhe illâ Allâh Muhammed Resûlullâh) yer aldığı bir İslâm parasının basılmasını tavsiye ettiler.²⁹⁴

Bu arada Abdülmelik b. Mervan'ın daha önce Bizans'la yapılan anlaşma gereği ödemesi gereken vergiyi kendi çıkardığı ve üzerine Bizans imparatorun resminin yerine kendi resmini koyduğu paralarla yapmak istemesi de buna eklenince aradaki ihtilaf oldukça büyümüş oldu. Ve bütün bunlar imparatoru fazla kızdırarak aradaki anlaşma da böylece bozulmuş oldu.²⁹⁵

Para reformunun nedenleri arasında o dönemde çok sayıda ayarlarıyla oymanmış dirhemlerin basılması ve İslâm ülkesinin geniş sınırları içerisinde bu farklı gramajlardaki paraların varlığı, devletin mali işlerinde özellikle cizye ve harâcın toplanmasında ciddi sıkıntıya yol açmaktaydı. Bu farklı gramajlardaki paralar hem devletin hazinesine girecek olan vergiyi azaltıyor hem de karışıklığa neden oluyordu. Bunun için de harâc ve cizye sisteminin daha düzgün bir şekilde çalışması için paraların standardizasyonunun gerçekleştirilmesi gerekiyordu.²⁹⁶Bütün bunlara baktığımızda para reformunun gerçekleşmesi o dönem için elzem olmuştu.

Para reformuyla birlikte Abdülmelik b. Mervan bütün İslâm toplumunda kültürel ve siyasi ortak bir bağ kurmaya yönelik büyük bir adım atmış oldu. Standart hale getirilen bu parayla, Bizans devletinin karşısında siyasi bir güç kazanılmış olup, diğer taraftan da İslâm ülkesindeki parasal birlik sağlanarak İslâm devletinin istikrarına katkıda bulunmuştur.²⁹⁷

2.3.2. Dîvanların Arapçalaştırılması

Bizans bürokratik bir devlettir ve Suriye'de bürokratik bir yapı bulunmaktaydı. İslâm fetihlerinden önce Sâsânî ve Bizanslılar tarafından harâc tutanakları, bölge halkının diline göre tutulmaktaydı. İslâm fetihleri sonrasında da divân kayıtları o

²⁹⁴ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 396.

²⁹⁵ Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fî-Asri'l-Ümevî*, 63-65.

²⁹⁶ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 397.

²⁹⁷ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 404.

bölgenin dilleri ile yazılmıştır. Buna göre Şam ve Mısır bölgesinde kayıtlar Rumca, Irak'ta ise Farsça olarak tutulmaktaydı ve bürokraside ise genel ağırlıklı taraf gayr-ı Müslim nüfusu istihdam edilmekteydi.²⁹⁸

Eski Bizans devleti uygulamalarını devam ettiren Emeviler, Yunanca'yı Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğine kadar devletin yönetim dili olarak büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. Halife Abdülmelik para reformunu gerçekleştirdikten sonra yine bununla bağlantılı olarak divânların Arapçalaştırılması hareketine girişmiş ve Abdülmelik b. Mervân'ın reformuyla böylece Arapça bürokrasi dili haline getirildi.²⁹⁹ Halife Abdülmelik divânların Araplaştırılmasındaki ilk değişikliği Şâm'da yaptı. Bize ulaşan kaynaklarda Abdülmelik b. Mervan'ın divânları Arapçaya çevrilmesi ilgili olarak şu rivayete yer verilmektedir. Halife Abdülmelik b. Mervan, kâtibi olan Sercûn b. Mansûr'a bir gün bir şey emretti, o da bu işi yapmakta biraz ağır davrandı. Abdülmelik de bu durum üzerine Süleyman b. Sa'd'ı çağırarak divânları Arapçaya nakletmesi emrini verdi. Süleyman b. Sa'd, halifeden divânları Arapçaya çevirme karşılığında Ürdün'ün bir yıllık haraç gelirinin kendisine verilmesini istedi. Halife de bunu kabul ederek ve onu Ürdün'e vali olarak atadı. Bir yıl dolmadan Süleyman, Divan defterlerinin (Rumca'dan Arapça'ya) çevrilmesini tamamlayarak defterleri halifeye sundu. Abdülmelik b. Mervân kâtibi olan Sercûn (er-Rûmî)'u çağırarak (bu defterleri) ona gösterdi. Sercûn bu duruma üzülenek rastladığı bazı Rum katiplere "Artık geçinmeniz için bu mesleğin (katiplik) dışında bir iş arayınız. Zira Allah bu işi (katipliği) sizden ayırdı." dedi."³⁰⁰

Dîvânların Arapçaya nakliyle devletin idarî ve iktisadi boyutta merkezileşmesine doğru gidilmiş oldu. Artık Arapça resmen devletin resmi dili oldu. Dîvân dairelerinde çalışan çoğunluğu gayr-ı Müslimlerin oluşturduğu memurlar kitlesinden Arapçayı bilenler eski mevkilerini korumuş olup bilmeyenler ise bu görevlerini kaybettiler. Böylece azda olsa gayr-ı Müslim nüfuzu kırılmış oldu. Halifenin bu reform hareketiyle Arap dili İslâm dünyasında geniş yayılma imkânı buldu. Abdülmelik'in Arapçalaştırma hareketi bu haliyle ilk planlı tercüme faaliyeti olarak da değerlendirilebilir. Bu tercümeyle birlikte Farsça, Kıptice ve Rumca'dan birçok kelime ve kavram Arapçaya geçmiştir. Müstakil İslâm paralarının tedavüle

²⁹⁸ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 375.

²⁹⁹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*, 375-376.

³⁰⁰ Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fî-Asri'l-Ümevî*, 106-110.

sokulmasından sonra dîvânların da Arapçalaştırılmasıyla devletin genel yapısında Arapçı karakter artmıştır.³⁰¹

³⁰¹ Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fî-Asri'l-Ümevî*, 123-124.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDULMELİK b. MERVAN'IN HUTBELERİ

Çalışmamızın bu bölümü başlığı altında Abdülmelik b. Mervan'ın hutbelerinin tercümesi, analizi, tahlili ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Tezimizin asıl konusu olan hutbelerin analiz, tahlil ve değerlendirilmesine geçmeden önce tahlillerde geçen belağat kavramlarına değinmek, bunların tanım ve örneklerini vermek yerinde olacaktır.

3.1. BELAĞAT KAVRAMLARI

3.1.1. Haber cümlesi:

Mütekellimin kullandığı cümleye bu doğrudur veya bu yanlıştır diye bileceğimiz her cümleye haber cümlesi denir.

Misal: “Kemal İstanbul’a gitti” örneği gibi.

Haber cümlesinin iki gayesi vardır.

A. Faide-i haber: Haberin muhatabın bilgi sahibi olmadığı bir bilgiyi aktarmasına denir.

Misal: Kemal geldi.

B. Lazım-i faide-i haber: Mütekellimin muhataba bildirdiği hükmünün kendisinin de o konu hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermesine denir.

Misal: Kemal, bugün erken kalktı.

3.1.2. İnşa cümlesi:

Mütekellimin kullandığı cümleye bu doğrudur veya bu yanlıştır diyemeyeceğimiz cümleye inşa cümlesi denir.³⁰²

Misal: Doğruluk güzel bir huydur.

³⁰² Ebî Ya’kûb Yûsuf b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-’ulûm*, thk. Naim Zerzur (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-’ilmiyye, 1987), 302-307; Cârım - Emin, *el-Belâgatü’l-vâziha*, 139-140.

3.1.3. Emir:

Belâgat terimi olarak Emir, “bir fiilin, üstün gelme şartıyla o işin yapılmasını istemesidir.³⁰³ Emrin bu terim tarifine baktığımızda sözlük anlamını da kapsamaktadır. Yani Emir fiili makamca üstün olan birinin makamca kendisinden daha alt seviyede olan birisinden daha vuku bulmamış bir işin yapılmasını talep etmesidir.

Emir için dört ayrı kip vardır.

1-Fiili Emir

Emrin asıl sıygasıdır:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

“Namazı hakkıyla kılın, zekâtı verin ve resule itaat edin ki esirgenesiniz.”³⁰⁴

2- Başında emir lââmı bulunan müzâri fiil:

الَّذِي أَطَعَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَأَمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ

“Kureyş’in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lutuflarda bulundu.) Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin rabbine kulluk etsinler.”³⁰⁵

3- Emir manasına gelen ism-i fiil;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ

جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir.”³⁰⁶

³⁰³ Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, 318; Ahmed Matlub, *Mu‘cemu’l-Muštalahâtu’l-Belâğiyye ve ta‘avvuruha* (Beyrut: Mektebetü Lübnân en-Nâşirûn, 1996), 184; Tabâne Bedevî, *Mu‘cemu’l-belâğati’l-‘Arabiyye* (Beyrut: Daru’l İbn Hazm, 1997), 50; İn‘âm Fevvâl el-‘Akkâvî, *el-Mu‘cemu’l-mufaşşal fî ‘ulûmi’l-belâga* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1996), 219-220; Mehmet Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1980), 1/48.

³⁰⁴ en-Nûr: 24/56

³⁰⁵ Kureyş: 106/3-4

³⁰⁶ el-Mâide: 5/105

4-Emir fiili yerine kullanılan mastar:

فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبِ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثَخْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ ۖ فَمَا مَنَّا
بَعْدُ ۖ وَإِنَّمَا فِدَاءٌ حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ۚ ذَٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانتَصَرْنَا مِنْهُمْ ۗ وَلَكِن لِّبَيِّنَاتٍ
بَعْضِكُمْ بِبَعْضٍ ۗ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ

“Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri sağlam bağlayın. Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak. Ki böylece savaş ağır yüklerini indirsin (sona ersin). İşte böyle; Allah dileseydi onları bizzat cezalandırırdı, fakat sizleri birbirinizle denemek istiyor. Allah, yolunda öldürülenlerin amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.”³⁰⁷

Emrin Sözün İçinden Anlaşılan Belâgat Manaları;

Yukarıda zikrettiğimiz emir gerçek ifadesi sadece bir fiilin yapılmasını talep etmek içindir. Bazen emir kipleri asıl manalarından çıkar ve sözün gelişinden anlaşılan diğer manalarda kullanılır, bunlardan bazıları şöyledir:

İrşâd, tehtit, dua, temenni, iltimas, tahyîr (sebest bırakma), ihanet, alay etme, eşitlik, ta’ciz (aciz bırakma), ibâha ve taaccüb gibi manalardır.³⁰⁸

3.1.4. Nehy;

Nehiy, emrin zıttı olup “bir fiilin, üstün gelme şartıyla o işin yapılmamasını istemesidir.³⁰⁹ Arapçada nehy’nin sadece bir kipi vardır oda muzâri fiilinin başına “lâ” nefy edatı gelerek oluşur.

Nehy’e örnek verecek olursak:

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ
بِالْقِسْطِ ۗ لَا تُكَلِّفُوا نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ۚ وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا ۖ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ ۗ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا
ذَٰلِكُمْ وَصِيَّتِكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

³⁰⁷ Muhammed: 47/4

³⁰⁸ Sekkâkî, *Miftâhu’l-’ulûm*, 318; Cârım - Emin, *el-Belâgatü’l-vâziha*, 179.

³⁰⁹ Sekkâkî, *Miftâhu’l-’ulûm*, 320; Matlub, *Mu’cemu’l-Muštalahâtu’l-Belâğiyye ve taṭavvuruha*, 667; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/50.

“Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah’a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte düşünüp öğüt almanız diye Allah size bunları emretti.”³¹⁰

Bazen nehy kipi cümlelerin gelişinden ve durumu bakımından gerçek manası dışında da kullanılmaktadır. Mesala Dua, temenni, iltimas (istek), kınanma, irşad, tehtid, küçümseme, te’yis (ümitsiz kılma), akibeti bildirme, eşitlik ve çirkin görmek gibi manalarda kullanılmaktadır.³¹¹

3.1.5. İcâz:

Sözlükte özetlemek, sözü kısa tutmak gibi manalarına gelmektedir. Terim olarak ise; az kelimelerle meramını karşıdakine açık ve anlaşılır bir şekilde ifade etmeye denir.³¹²

İcâz’da kendi içinde iki kısma ayrılır.

İcâz-ı kısar: Hazf yoluna gidilmeksizin az lafızlarla çok manayı ifade eden icâza denir.

Misal: *خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ*: “*Sen af yolunu tut, iyi olanı emret, cahillere aldırma*” Bu âyette az lafızlarla kullanılarak güzel olan bütün ahlaki değerler bir yerde toplanmıştır.

İcâz-ı hazif: İsminde de anlaşıldığı gibi hazf yoluyla yapılan icâzdır. Yani mütekellim meramındaki ifadeden herhangi bir unsuru çıkartmak suretiyle yaptığı icâzdır.³¹³

Misal: *وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا*: “*Rabbin (emri) gelip melekler de saf saf dizildiğinde*” Âyette “emir” kelimesi hazif olunmuştur.

³¹⁰ el-En’âm: 6/152

³¹¹ Cârım - Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 185.

³¹² Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 277; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/111.

³¹³ Cârım - Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 242.

3.1.6. İtnab:

Sözlükte lafı uzatmak manasına gelir. Terim olarak ise; muhataba herhangi yeni bir fayda vermek için sözü alışıla gelmişin dışında uzatarak meramını aktarmasına denir.³¹⁴

Misal: ^y قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي : “Mûsâ Rabbim dedi, Benim için göğsüme genişlik ver.”³¹⁵ Bu âyette اشْرَحْ لِي “benim için genişlik ver” lafzında kapalı anlatımdan sonra konuyu açıklığa çıkarmak için ^y صَدْرِي “göğsüme” ibaresini kullanarak itnab yapılmıştır.

3.1.7. Teşbih

Teşbih: Sözlükte (شبهه) fiilinin masdarı olup “bir şeyi, başka bir şeye benzetmek” manasına gelir. Terim olarak; belirli bir maksat için, bir edat ile aralarındaki ortak nitelikten dolayı bir şeyi başka bir şeye benzetmektir.³¹⁶

Teşbihe bir örnek vererek teşbihin sanatının dört unsuru örnek içinde açıklamak yerinde olacaktır.

Misal: İlim, doğru yolu göstermekte ışık gibidir.

1-Müşebbeh (Benzeyen): Yukarıda verilen misal deki “Nur” gibi

2-Müşebbeh bih (Kendisine benzetilen): Misaldeki “İlim”

3-Vech-i şebah (Benzetme yönü): Müşebbeh ile Müşebbeh bihin ortak vasfıdır. Misaldeki doğru yolu göstermedeki “Hidayet” vasfıdır.

4-Teşbih Edatı: Benzeme manasını ifade eden kelimedir. Misaldeki “Kaf” gibi.

Teşbih; teşbih edatı ve teşbih yönünün zikredilip zikredilmemesi bakımından beş kısma ayrılır.

³¹⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l- 'ulûm*, 277; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/118.

³¹⁵ Tâhâ: 20/25

³¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, 13/503; Matlub, *Mu'cemu'l-Muštalahâtu'l-Belâğiyye ve tatavvuruha*, 323-326; Nusrettin Bolelli, *Belâğat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 34-35.

1-Teşbih-i mürsel: Teşbih edatı zikredilen teşbihtir.

2-Teşbih-i mü'ekked: Teşbih edatı hazfedilen teşbihtir.

3- Teşbih-i mücel: Teşbih yönü hazfedilen teşbihtir.

4- Teşbih-i mufassal: Teşbih yönü zikredilen teşbihtir.

5- Teşbih-i belîğ: Teşbih edatı ve teşbih yönü hazfedilen teşbihtir.³¹⁷

3.1.8. Mecaz-ı mürsel:

Âlakası müşâbehetin dışında bir şey olan ve esas manası dışında kullanılan kelimedir. Hakiki mananın kastedilmesine engel olan lafzi veya hali bir karine bulunur.

Mecaz-ı mürsel, meydana getiren alakaları birçok olup en önemlisi şunlardır; sebebiyyet, külliyyet, cüz'iyet, geleceğe itibar, geçmişe itibar, mahalliyyet ve âliyyet olup bunların dışında da başka alakaları bulunmaktadır.³¹⁸

3.1.9. Kinaye:

Kinâye (الكناية) kelimesi, sülâsî mücerret fiilin birinci babından olan “ كنا ” veya ikinci babından olan “ كنى يكنى ” fiilin masdarıdır. Kinâyenin lügat anlamı “bir şeyi açıkça söylememek, gizlemek, bir şeyi bir şeyle örtmek, bir şeyi söyleyip başka bir şey kastetmek demektir.”³¹⁹

Istilahta ise; bir sözü gerçek manasına gelebilecek şekilde kullanmayıp onun dışında başka bir manada kullanma sanatına “kinâye” denir.³²⁰

Kinâyenin iki rükünleri vardır;

a) Mekkî bihi به المكنى: Kinâyenin lafzıdır.

³¹⁷ Matlub, *Mu'cemu'l-Muštalahâtu'l-Belâğiyye ve ta'avvuruha*, 330; Cârım - Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 25; Bolelli, *Belâğat*, 41.

³¹⁸ Cârım - Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 110; Matlub, *Mu'cemu'l-Muštalahâtu'l-Belâğiyye ve ta'avvuruha*, 595; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/169-174.

³¹⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 402; Bedevî, *Mu'cemü'l-belâğati'l-'Arabiyye*, 604; Hikmet Aydemir, *Belâğat Terimleri Sözlüğü* (İzmir: Nil yayınları, 1999), 216.

³²⁰ Cârım - Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 123-132; Matlub, *Mu'cemu'l-Muštalahâtu'l-Belâğiyye ve ta'avvuruha*, 568-573; Bolelli, *Belâğat*, 171; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/175.

b) Mekkî ‘anhu المكنى عنه: Kinâyede kast edilen manasıdır.

Misal verecek olursak;

وَأَحِيطَ بِشَمْرِهِ فَاصْبَحَ يَقْلِبُ كَفَّيْهِ عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا
وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا

“Derken bütün serveti helâk edildi. (Yıkılmış) çardakları üzerine çökmüş hâldeki bağına yaptığı harcamalar karşısında ellerini oğuşturuyor ve şöyle diyordu: “Keşke Rabbime hiçbir kimseyi ortak koşmasaydım.”

Ayette geçen “يَقْلِبُ كَفَّيْهِ” (ellerini oğuşturuyor) cümlesi (pişmanlık ve üzüntü) manasını ifade etmektedir.. Yani “يَقْلِبُ كَفَّيْهِ” (ellerini oğuşturuyor) lafzı meknî bihi, (pişmanlık ve üzüntü) manası da meknî ‘anhudur.

Kinâyenin çeşitleri;

Asıl mana ile kinâye yoluyla kastedilen mana arasındaki vasıtaların kapalılığı, açıklığı veya azlığı, çokluğu bakımından kinâye aşağıdaki birkaç kısma ayrılır.

1-Telvîh

Lügat manası “Uzakta olan bir kimseye el sallayarak işaret etmek” demektir. Terim anlamı ise, “Lâfzın asıl manası ile kinâye yoluyla kastedilen mana arasındaki vasıtaların çokça bulunduğu kinâye’ye denir.³²¹

Misal: Kişi için kullanılan كثير الرماد “Onun külü çoktur” tabiri yani o kişi fazla cömerttir manasına gelmektedir. Çünkü külün çok olması fazla odunun yakılmasını gerektirir. Fazla odun yakmakta bolca ekmek veya yemek pişirmeyi gerektirir. Ekmek ve yemeğin çokluğu da bunları tüketecek kişilerin fazla olmasını gerektirir. Tüketecek

³²¹ Sekkâkî, *Miftâhu’l-’ulûm*, 411; Matlub, *Mu’cemu’l-Muštalahâtu’l-Belâğiyye ve taṭavvuruha*, 415; Aydemir, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 221; Bolelli, *Belâgat*, 178-179.

kişilerin fazla olması da misafirlerin fazla olmasını gerektirir ve sonuç olarak misafiri çok olan kişinin de cömertliği ortaya çıkmış olur.³²²

2-Remz

Luğat anlamı “yakın olan birine, kaş, göz, dudak gibi hareketlerle gizlice işaret etmektir.”³²³ Bir belâgat terimi olarak “Lâfzın temel anlamıyla kastedilen mana arasındaki vasıtaların az olduğu ve kapalı olduğu yani maksadın az bir zihnî çabayla anlaşılabilirdiği kinaye’ye”³²⁴ denir. “O, kafası büyüktür.” Yani onun kafası kalın, ahmak, geri kafalı gibi anlamlara gelmektedir.

3-İşâret veya İmâ

Luğat manası “yakın olan birisine açık bir şekilde işaret etmektir”³²⁵ Bir belâgat terimleri olarak İmâ ile işaret; “Lâfzın temel anlamıyla kastedilen mana arasındaki vasıtaların az ve işaret ettiği manaya delaleti de çok açık olan kinayedir.”³²⁶

4-Ta’rîz

Edebî bir terim olarak, söylenen sözün delalet ettiği manadan üstün edebî bir maharetle başka bir manaya çevirmektir. Peygamber Efendimizin “*Müslüman, müslümanların dilinden ve elinden emin olduğu kimsedir.*” Mealindeki hadisin insanlara zarar vermenin Müslümanlık alametleriyle bağdaşmadığını hatırlatması bu bir ta’rîzdir.³²⁷

3.1.10. Nida:

Nidâ, sözlükte seslenmek manasına gelir. Terim olarak nida أَدْعُو “yerine kullanılan nidâ harflerinin birisiyle hitap ederek, muhatabı kendisine yönelmesini istemesidir.”³²⁸

³²² Bolelli, *Belâgat*, 179.

³²³ Aydemir, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 222; Cüneyt Eren - M. Vecih Uzunoğlu, *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar (Belâgat)* (İstanbul: Sutun Yayınları, 2006), 177.

³²⁴ Cârım - Emin, *el-Belâgatü'l-vâzıha*, 125; Bolelli, *Belâgat*, 180.

³²⁵ Matlub, *Mu'cemu'l-Muştalahâtu'l-Belâğiyye ve ta'avvuruha*, 216-217.

³²⁶ Aydemir, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 222; Bolelli, *Belâgat*, 181.

³²⁷ Aydemir, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 220; Bolelli, *Belâgat*, 181.

³²⁸ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 323; 'Akkâvî, *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi 'ulûmi'l-belâga*, 663; Bolelli, *Belâgat*, 297.

Nidâ harfleri (edatları) “أ، يا، أي، آ، آي، آيا، هياً، وَا”³²⁹ sekiz harf olup bunlarda mana bakımında kendi arasında iki kısma ayrılmaktadır.

a. “Ey أي ve hemze أ” yakın mesafede olanlar için kullanılan harflerdir.

b. “Heyyâ هياً، eyâ آيا، ya ياً، ây آي، آ، آ، vâ وَا uzak mesafede olanlar için kullanılan harflerdir.”³³⁰

Nida bazen esas manası dışında cümlenin gelişinden anlaşılan diğer manalarda da kullanılır. Bunların en yaygını olanlar; Kınama, iğra (teşvik), men etme, hasret ve özlem çekmek, istiğase (yardım dileme) gibi manalardır.³³¹

3.1.11. İsti'âre:

Beyan ilminin en önemli konularından biri olan isti'âre lügat manası; Ödünç vermek, bir şeyi kaldırmak veya onu yerinden alıp başka bir yere kaldırmaktır. Bir beyan terimi olarak isti'âre; Hakiki mana ile mecâzi mana arasındaki benzerlik vasıtasından dolayı geçici olarak bir kelimenin manasını alıp başka bir kelime için kullanmaktır. Ayrıca burada hakiki manayı kastetmeye engel bir karinenin de bulunması gerekmektedir.³³²

İstiârenin rükünleri kimilerine göre dört³³³ kimilerine göre de beş³³⁴ tane olup bunları bir örnek altında söyle sıralıya biliriz.

“Bir aslan gördüm ok atıyordu “

• Müsteârun minhu مستعار منه = müşebbehun bihidir. “Yırtıcı hayvan”

³²⁹ Abdulaziz Abdulmuti 'Arafa, *Min Belâğati'n-Nazmi'l-'Arabî*, 2. bs., Beyrut: Alem el-Kutub, 1984, 2/135.

³³⁰ Ali cemil Sellûm, *ed-Delîl ilâ'l-belâğa ve 'arûzi'l-ħalîl*, thk. Hasan Nureddin (Beyrut: Dâru'l-Ulûm el-Arabiyye, 1990), 53.

³³¹ Bedevî, *Mu'cemü'l-belâğati'l-'Arabiyye*, 672; Bolelli, *Belâğat*, 302.

³³² Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 369; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/618-619; 'Akkâvi, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî 'Ulûmi'l-Belâğa*, 90; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/154; Bolelli, *Belâğat*, 90.

³³³ Matlub, *Mu'cemu'l-Muştalahâtu'l-Belâğîyye ve ta'avvuruha*, 86; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/158; Bolelli, *Belâğat*, 91-92.

³³⁴ Ali Bulut, *Belâğat (Me'âni, Beyân, Bedî')* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 20.

• Müsteârun lehu مستعار له = müşebbehtir. “Benzetilen kişi.”

• Müsteâr مستعار = istiâre edilen yani müşebbehun bih'ten nakledilerek müşebbehte kullanılan (ödünç alınan) lafızdır. “Aslan lafzı”

• Câmi' الجامع = vech-i şebektir. “Kuvvet, cesâret.”

• Karîne-i mânia القرينة المانعة: “Atmak fiili.”³³⁵

İsti'âre konusunu fazla uzatmayıp sadece konumuzla ilgili olunan ve İsti'âre'nin iki kısmı olan İsti'âre-i tasrihiyye ve İsti'âre-i mekniyye'ye kısaca değinip bu kadarıyla iktifa edeceğiz.

İsti'âre-i tasrihiyye: Cümle içinde müşebbehun bih'in açıkça zikredildiği ve müşebbeh lafzının hazfedildiği isti'âreye denir.³³⁶

Misal: *وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا* : “*Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın.*”³³⁷ Burada kur 'anı Kerim ipe benzetilmiş olup ve aynı zamanda müşebbehun bih “ip” lafzı da zikir edildiğinden dolayı İsti'âre-i tasrihiyye sanatı vardır.

İsti'âre-i mekniyye: Cümle içinde müşebbehun bih lafzının hazfedildiği ve kendisine (içte gizlenen) bir hususla işaret isti'âreye denir.³³⁸

Misal: *ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ* “İşte sana anlatmakta olduğumuz eski beldelerin haberleri böyle. Kiminin izleri hâlâ ayakta, kimi de biçilip yere serilmiş.”³³⁹ Bu ayette “Kiminin izleri hâlâ ayakta, kimi de biçilip yere serilmiş”

³³⁵ Mohammed Ali Shareef, *El-Hatîb El-Kazvîni'nin Telhîsu'l-Miftâh Eseri Işığında Klâsik Türk Edebiyatı Belâgat Terimlerinin Tasnîfi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2015), 331; Bolelli, *Belâgat*, 91-92.

³³⁶ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 373; Cârım - Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 75-77; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/159; Bolelli, *Belâgat*, 92.

³³⁷ Âl-i İmrân: 3/103

³³⁸ Bedevî, *Mu'cemü'l-belâgati'l-'Arabîyye*, 607-608; 'Akkāvî, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fî 'ulûmi'l-belâga*, 95; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/160; Bolelli, *Belâgat*, 92-93.

³³⁹ Hûd: 11/100

cümlesi ekine benzetilmiş olup ve müşebbeh bih “ekin” hazıf olduğundan dolayı burada da İsti’âre-i mekniyye sanatı vardır.

3.1.12. İstifhâm (Sormak):

İstifhâm: istif’al babından (استفهم) fiilinin masdarı olup sözlük anlamı “bir nesneyi anlamak istemektir.”³⁴⁰ Terim olarak “Daha önce bilinmeyen bir şey hakkında sorarak öğrenmek istemidir.”³⁴¹

Arapçadaki başlıca istifham edatları şunlardır: “أ, هَلْ, مَا, كَيْفَ, مَنْ, كَمْ, أَيْنَ, ”

مَتَى, أَيُّ أُنِي, أَيَّانَ³⁴²

Misal; أقامَ عليّ؟ “Ali kalktı mı?”

3.1.13. Tekit (Pekiştirme):

Cümlelerin birbirine atıf yapılmaksızın ardarda gelen lafızların anlam yönünden birbirini pekiştirmesine denir.

Misal: هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ “İşte kitap; onda asla şüphe yoktur.

O, günahattan sakınanlar için bir rehberdir.”³⁴³ Ayetinde هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ ile لَا رَيْبَ فِيهِ

cümleleri هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ lafzını tekrit etmek için gelmiştir.

³⁴⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 308; Matlub, *Mu'cemu'l-Muštalahâtu'l-Belâğiyye ve ta'avvuruha*, 108-109; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/46; Nusrettin Bolelli, *Belâğat*, 263.

³⁴¹ Bulut, *Belâğat (Me'ânî, Beyân, Bedî')*, 70; Eren - Uzunoğlu, *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar (Belâğat)*, 69; Osman Zeki Soyyiğit, *Muhkemu's-Sıyâğa fî İlmi'l-Belâğat* (İstanbul: Siyer Yayınları, 1988), 110; Bolelli, *Belâğat*, 263.

³⁴² Shareef, *el-Hatîb el-Kazvîni'nin Telhîsu'l-Miftâh Eseri Işığında Klâsik Türk Edebiyatı Belâğat Terimlerinin Tasnîfi*, 227.

³⁴³ el-Bakara: 2/2

3.1.14. Mukâbele:

Sözlükte karşı karşıya, yüz yüze ve karşılamak gibi manalarına gelmektedir. Terim olarak ise cümle içinde birbirine zıt olmayan lafızlar zikredildikten sonra sırasıyla bunlara karşıt olan lafızların zikredilmediir.³⁴⁴

Misal;

“Kim zerre miktarı *Kim zerre miktarı* فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

*hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.”*³⁴⁵ Ayetinde önce iyilik yapanların mükâfatını göreceği zikredilmiş, ardından kötülük yapanların da bunun karşılığını göreceği ifade edilmiştir.

3.1.15. Cinas:

Cinas kelimesi sözlükte (مجانسة) ve (جانس) fiilin masdarı olup “iki şeyin bir cinsin altında birleşmesi, iki şeyin birbirine benzemesi” demektir. Bir edebiyat terimi olarak: “Lafızları ve söylemleri aynı fakat manaları ayrı olan iki veya daha fazla kelimenin bir cümlede kullanılmasına cinas denir.”³⁴⁶ Belağat kitaplarında genellikle cinas, “cinas-ı tamm” ve “cinas-ı gayr-ı tamm” olarak iki bölüme ayrılırlar

1-Tam Cinas: Cinaslı iki lafzın harfleri, vücûh-i erba’â denilen harekeler, sayılar, neviler ve düzenleri bakımından aynı olan cinastır.³⁴⁷

Misal: يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً

: لِأُولِي الْأَبْصَارِ “Bu arada şimşeginin parıltısı neredeyse gözleri kör edecek. Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir; gören ve düşünenler için bunlardan alınacak ibretler vardır.”³⁴⁸ Bu ayetteki birinci الابصار lafzı görme manasına gelirken ikincisi

³⁴⁴ Matlub, *Mu‘cemu’l-Muštalahâtu’l-Belâğiyye ve ta‘avvuruha*, 635.

³⁴⁵ ez-Zilzâl: 99/7-8

³⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 6/46; Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, 429; Cârım - Emin, *el-Belâğatü’l-vâziha*, 265; Matlub, *Mu‘cemu’l-Muštalahâtu’l-Belâğiyye ve ta‘avvuruha*, 2/51; Aydemir, *Belâğat Terimleri Sözlüğü*, 22; Hulusi Kılıç - Kazım Yetiş, “Cinas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/12.

³⁴⁷ Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, 429.

³⁴⁸ el-Bakara: 2/194

ise akıl manasında gelmektedir. Yani vücûh-i erba'a dediğimiz harfleri, sayıları, nevileri ve düzenleri bakımından aynı olduğu için burada “tam cinas” sanatı vardır.

2-Nakıs Cinas: Cinaslı iki kelimenin arasındaki vücûh-i erba'a yönünden birinin bozulduğu cinasa denir.

Misal: بيني و بين كندي ليل دامس وطريق طامس “Benimle evim arasında çok karanlık bir gece ve bozuk bir yol vardır.” el-Hariri’ye ait olan bu beyitte دامس deki “dal” ve طامس deki “ta” harflerinin nevileri her ne kadar ayrı ise de mahreçleri bir birine yakındır.³⁴⁹

3.1.16. İktibas:

Lugatta; “İlim almak, faydalanmak, ateşten köz almak” manalarına gelmektedir. Terim olarak; Nesir veya şiirde manayı süsleyip pekiştirmek maksadıyla âyet ve hadislerden tamamen veya bir kısmını âyet ve hadis olduğuna işaret etmeden- alınan alıntılara denir.³⁵⁰

Misal: لا تغرّنك من الظلمة كثرة الجيوش والانصار انما نؤخرهم ليوم تشخص فيه الابصار “Zalimlerin ordularının ve yardımcılarının, çokluğu seni asla aldatmasın. Çünkü biz onları (cezalandırmayı), korkudan gözlerin dışarıya fırlayacağı bir güne erteliyoruz.” Bu beyittin ikinci mısrası, İbrahim süresinin 42. ayetinden iktibas edilmiştir.³⁵¹

3.1.17. Tazmin:

Şâirin, başkasının şiirinden bir parçayı (bir beyit, bir veya iki mısra) şiir edebiyatçılarca meşhûr değilse şairini belirtmek şartıyla eserine katmasıdır.³⁵²

³⁴⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l- 'ulûm*, 429.

³⁵⁰ Cârım - Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 269-270.

³⁵¹ Cârım - Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 272.

³⁵² Matlub, *Mu'cemu'l-Muštalaḥātu'l-Belâğiyye ve taḥavvuruha*, 160,371-373; Bedevî, *Mu'cemu'l-belâğati'l-'Arabiyye*, 359; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/270; Bolelli, *Belâğat*, 443.

Misal: *أضاعوا: "Bununla beraber satıldığı gün şu mısrayı okuyacağım; kadrime bilmeyip beni zayi ettiler, hem de nasıl bir genci zayi ettiler."*³⁵³ El-Hariri bu beytine, el-'Arci künyesi ile meşhur olan Abdullah b. Ömer b. 'Amr'a ait bir mısrayı ilave etmiştir.

3.1.18. Seci'

Seci' sözlük anlamı: "güvercin ve kumru gibi kuşların nağmelerini tekrarlamak suretiyle ötmelerine" denir. Bir bedî ilmi terimi olarak seci: "Nesirde birden fazla fasılalarının veya ibarenin son harflerinin birçok unsuru bakımından aynı olmasına denir."³⁵⁴

Misal: *وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفًا* : "Yemin olsun, birbiri ardından gönderilenlere; Fırtına olup esenlere."³⁵⁵ Bu ayette son fasıllarındaki harfler aynı olduğundan dolayı burada seci sanatı bulunmaktadır.

3.1.19. İstihlali Cümle

İstihlali Cümle: "çocuğun doğduğu anda ilk çıkardığı ses, bir işe başlamak, yağmurun ilk yağışı" gibi anlamlara gelmektedir. Belâgat istilâhında "kelamın başlangıcının asıl maksada uygun lafızlarla olmasıdır."³⁵⁶

3.1.20. Tıbak

Tıbak; ister hakiki olsun isterse mecaz olsun zıt olan iki farklı kelimenin bir cümlede zikir edilmesine denir.³⁵⁷

Misal: *وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ* "Büyük küçük hepsi satır satır yazılmıştır." Bu ayette zıt olan iki kelime aynı cümle içinde kullanıldığı için burada tıbak sanatı bulunmaktadır.

³⁵³ Bolelli, *Belâgat*, 444.

³⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/150; Matlub, *Mu'cemu'l-Mu'talahâtu'l-Belâgiyye ve ta'avvuruha*, 311; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 1/334; Bolelli, *Belâgat*, 447.

³⁵⁵ el-Müddessir:77/1-2

³⁵⁶ Celâleddin el-Kazvîni, *el-Îzâh fî şerh-i Telhîşü'l-Miftâh*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 324.

³⁵⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 423.

3.2. ABDULMELİK b. MERVAN'IN HUTBELERİ

Yukarıda Abdülmelik b. Mervan'ın hutbelerinin analiz ve tahlillerinde geçen belağat kavramların tanımları yapıldıktan sonra bu başlığın altında tezimizin asıl konusu olan Abdülmelik b. Mervan'ın hutbelerinin tercümesi, analizi, tahlili ve değerlendirilmesi yapılacaktır

3.1.1 Mekke'deki Hutbesi

"حُطْبَتُهُ بِمَكَّةَ:"

خُطِبَ بِمَكَّةَ فَقَالَ فِي خُطْبَتِهِ:

"أَيُّهَا النَّاسُ: إِنِّي وَاللَّهِ مَا أَنَا بِالْخَلِيفَةِ الْمُسْتَضْعَفِ "يُرِيدُ عُثْمَانَ بْنَ عَفَّانَ" وَلَا بِالْخَلِيفَةِ الْمُدَاهِنِ "يُرِيدُ مُعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي سُفْيَانَ" وَلَا بِالْخَلِيفَةِ الْمَأْفُونِ "يُرِيدُ يَزِيدَ بْنَ مُعَاوِيَةَ" فَمَنْ قَالَ بِرَأْسِهِ كَذَا، قُلْنَا لَهُ بِسَيْنَانَا كَذَا". ثُمَّ نَزَلَ."

Abdülmelik b. Mervan Mekke'ye geldiğinde şöyle bir hutbe irad etti ve hutbesinde şöyle dedi:

"Ey insanlar! Vallahi ben zayıflamış halife değilim; (Osman b. Affân'ı kastediyor.) Yıldızlı sözlerle aldatılan halife de değilim; (bununla Muâviye b. Ebu Süfyan'ı kastediyor.) Görüş ve akli zayıf olan halife de değilim; (Yezit b. Muâviye'yi kastediyor.) Kendi başına şöyle diyene biz de kılıcımızla şöyle diyoruz" dedi ve indi.³⁵⁸

3.1.1.1. Hutbenin Tahlili

Bu hutbenin bütününe baktığımız zaman mana ve lafızlar ön planda olduğu için Abdülmelik b. Mervan bu hutbesinde kullandığı üslup "Üslub-i Hitabi" dir.

"أَيُّهَا النَّاسُ" ile girişini münada ile başlamıştır.

³⁵⁸ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l Arab*, 1302, 2/192.

Aynı şekilde bu nida ile “İstihlali Cümle” kullanmıştır. “أيها الناس” burada kastedilen hitap sadece onu duyan insanlar için olmadığı, Mekke’deki bulunan tüm insanlara hitap ettiğini kast etmektedir.

Abdülmelik b. Mervan’ın hutbesindeki المأفون ولا بالخليفة المأفون cümlesinde المأفون kelimesi lafzu’l ğaribe yani Arap dilinde pek kullanılmayan bir kelime kullanmıştır.

كذا ”فمن قال برأسه كذا، قلنا له بسيفنا كذا“ cümlesindeki yazılışı aynı olan كذا lafızlarında muhassinât-ı lafziyye (lafzı güzelleştiriciler) den olan cinâs-ı tâm vardır.

Birinci كذا (Kim kendi başına şöyle derse) cümlesinde كذا’da sözlü konuşma kast edilirken, ikinci قلنا له بسيفنا كذا (bizde kılıcımızla şöyle diyoruz) cümlesinde ki كذا’da boynunu vurmak, savaşmak ve öldürmek gibi manalar kast edilmiştir.

Birinci cümledeki “برأسه” boyun eğmeyip kendi buyruğu ile hareket etmek isteyene, ikinci cümledeki “بسيفنا” kılıç lafzı ile mukabele (karşılık) kast edilmiştir.

Aynı zamanda “فمن قال برأسه كذا، قلنا له بسيفنا كذا” kinayenin bir kısmı olan remz vardır. Çünkü baştan maksat itaat etmeyen, kılıçtan maksat ise karşılık, mukavemet, güç ve kuvvettir. Abdülmelik kılıcı, kendi hilafet siyasetinin remzini ve aynı şekilde hilafetinde takip edeceği yol ve yöntem kılmıştır.

كذا (Kendi başına şöyle diyene) cümlesine tekrardan baktığımızda Mecazü’l-Mürsel’in kısmı olan *Zikrü’l kül irdetü’l cüz* vardır. Yani baştan kast edilen ağız ve dildir.

قلنا له بسيفنا كذا (bizde kılıcımızla şöyle diyoruz) cümlesine baktığımızda İsti'âre-i mekniyye'de vardır. Çünkü kılıç konuşmaz ve burada kılıç dile benzetilmiştir.

Müşebbeh: سيف

müşebbehun bihi: لسان

Karîne: قال

Kılıç dile benzetilmiş olup karine ise (konuşma) lafzıdır. Müşebbehun bihi (dil) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

”فمن قال برأسه كذا، قلنا له بسيفنا كذا“ (Kendi başına şöyle diyene bizde kılıcımızla şöyle diyoruz) cümlesine genel baktığımızda da burada kinaye bulunmaktadır. Mekkî 'anhu: Kinâyede kast edilen mana Abdümelik b. Mervan burada halkın üzerindeki otoritesini ve baskısını kabul ettirmeye çalışmasıdır. Çünkü burada halifenin otoritesini korumak için kast ettiği kim halifeliğim hakkında öyle veya böyle konuşursa yani bana itaat etmezse bende onu kılıcımızla boynunu vururum.

”فمن قال برأسه كذا، قلنا له بسيفنا كذا“ cümlesinde halife sözü daha fazla uzatmadan meramını dile getirdiği için burada İ'câz-kısar da vardır.

Abdümelik b. Mervan'ın bu hutbesine genel olarak baktığımızda hilafetin Emevîlerden kendisine verasetten kalmadığını, yakınlıktan ötürü de halife olmadığını, şura ve vasiyetle de gelmediğini, geçmiş üç halifenin izinde değil kendine özgü bir yol izleyeceğinin göz dağını veriyor. Adeta burada âba altından sopasını gösteriyor. Yani kendisinin zayıf değil güçlü olduğu, içi dışı bir olduğu ve kimsenin kandıramayacağı bir halife olduğuna vurgu yapıyor.

Halife kendini tanımlarken kendi dışındakilerini tanımın dışında tutmuş ve dinleyicilerin ruh haline dokunmuştur. Aynı zamanda kelimelerde fesahati gözetlemiştir. Halifeleri özel durumları ile ima etmesi belâğatın muktezayı hal üslubudur. Halife buradaki veciz sözlerle gücüne vurgusunun yanında bide halka

gözdağı veriyor. “إني والله ما أنا بالخليفة المستضعف” Osman gibi zayıf olmadığına, “ولا بالخليفة” iç dıışı bir olmayan Muâviye gibi olmadığı ve “ولا بالخليفة المداهن” Yezit gibi aptal, kanan ve kandırılan olmadığına vurgu yaparak halkı kendisine karşı isyan, güç ve kuvvet kullanmaktan uzak durulmasını ikaz, tembihini ve tehdidini yapmıştır.

3.1.2. Kısa Bir Hutbesi

خُطْبَةٌ لَهُ مُوجِزَةٌ:

وَخَطَبَ عَلَى الْمِنْبَرِ فَقَالَ:

"أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ حَدَّ حُدُودًا، وَفَرَضَ فُرُوضًا، فَمَا زِلْتُمْ تَزْدَادُونَ فِي الذَّنْبِ،

وَنَزَدَادُ فِي الْعُقُوبَةِ، حَتَّى اجْتَمَعْنَا نَحْنُ وَأَنْتُمْ عِنْدَ السَّيْفِ

Minber üzerindeki hutbesinde söyle dedi:

*“Ey insanlar! Allah, hadleri belirleyip, farzları koymuştur. Siz günahınızı artırdıkça biz de cezayı artırmaya devam ettik. İşte sonunda siz ve biz kılıcın ağzında bir araya geldik.”*³⁵⁹

3.1.2.1. Hutbenin Tahlili

Bu hutbenin bütününe baktığımız zaman mana ve lafızlar ön planda olduğu için Abdülmelik b. Mervan bu hutbesinde kullandığı üslup “Üslub-i Hitabi” dir.

Hutbesindeki وفروضاً وفروضاً kelimeleri “en” ile bittiğinden dolayı burada seci’ vardır.

³⁵⁹Safvet, *Cemheretu Hutabi'l Arab*, 1933, 2/192.Safvet, a.g.e., 2:181.

حد حدودًا- وفرض فروضًا için yerleşmesi için Mana muhatabın zihnine daha iyi yerleşmesi için cümlelerindeki aynı lafızları peş peşe kullanarak te'kid sanatını kullanmıştır.

Burada (ونزداد في العقوبة) fiil cümlesini (تزدادون في الذنب) fiil cümlesini kullanarak manayı hem pekiştirerek pekiştirme sanatı kullanmıştır. Hem de تزدادون الذنب (siz halen günahları “isyanları” artırıyorsunuz) cümlesindeki الذنب العقوبة (bizde cezaları artırıyoruz) cümlesindeki ونزداد في العقوبة (günaha) karşılık (cezaları) kullanarak mukabele sanatı kullanılmıştır.

"حد حدودًا" - "وفرض فروضًا" - "نزداد تزدادون" buralarda kasr cümleleri kullanılmıştır.

“Allah, hadleri belirlemiş, farzları farz kılmış, siz halen isyanları artırıyorsunuz; bizde cezaları artırıyoruz” burada halife uzattığı mânayı, üstü kapalı anlatımdan sonra konuyu açıklamak ve dinleyicinin zihnine yerleştirmek suretiyle حتى اجتمعنا نحن (bunun sonunda biz ve siz kılıçta bir araya geldik) cümlesini kullanarak itnâb sanatını kullanmış oldu.

حتى اجتمعنا نحن (bunun sonunda biz ve siz kılıçta bir araya geldik) cümlesine baktığımızda İsti'âre-i mekniyye vardır. Çünkü burada kılıcın yanında toplandıktan maksat bir yerde, bir mekânda bir araya gelmeyi kast edilmiş olup kılıcı mekâna benzetilmiştir.

Müşebbeh: سيف

müşebbehun bihi: مكان

Karîne: اجتمع

Kılıç mekâna benzetilmiş olup karine ise (toplanma) lafzıdır. Müşebbehun bihi (mekan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

3.1.3. Ömer el-Eşdak b. Saîd b. el-Âs Öldürüldüğünde Okuduğu Hutbesi

خُطِبَتْهُ حِينَ قُتِلَ عُمَرُ الْأَشْدَقُ بْنُ سَعِيدِ بْنِ الْعَاصِ

خُطِبَتْهُ حِينَ قَتَلَ عَمْرًا الْأَشْدَقُ بْنُ سَعِيدِ بْنِ الْعَاصِ:

"أَرْمُوا بِأَبْصَارِكُمْ نَحْوَ أَهْلِ الْمَعْصِيَةِ، وَاجْعَلُوا سَلَفَكُمْ لِمَنْ غَبَرَ مِنْكُمْ عِظَةً، وَلَا تَكُونُوا أَغْفَالًا مِنْ حُسْنِ الْإِعْتِبَارِ، فَتَنْزِلَ بِكُمْ جَائِحَةُ السَّطَوَاتِ، وَتَجُوسُ خِلَالَكُمْ بَوَادِرَ النَّقْمَاتِ، وَتَطَأَ رِقَابَكُمْ بِثِقَلِهَا الْعُقُوبَةُ، فَتَجْعَلَكُمْ هَمْدًا رِفَاتًا، وَتَشْتَمِلَ عَلَيْكُمْ بُطُونُ الْأَرْضِ أَمْوَاتًا، فَإِيَّايَ مِنْ قَوْلِ قَائِلٍ، وَرَشَقَةَ جَاهِلٍ، فَإِنَّمَا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ أَنْ أَسْمَعَ النَّعْوَةَ، فَأَصْمِمَ تَضْمِيمِ الْحَسَامِ الْمَطْرُورِ، وَأَصُولِ صِيَالِ الْحَنْقِ الْمُوتُورِ، وَإِنَّمَا هِيَ الْمُصَافِحَةُ وَالْمُكَافِحَةُ، بِظَبَاتِ السُّيُوفِ وَأَسِنَّةِ الرِّمَاحِ، وَالْمُعَاوَدَةَ لَكُمْ بِسُوءِ الصَّبَاحِ، فَتَابَ تَائِبٌ، وَهَدَلَ حَائِبٌ، وَالتَّوْبُ مَقْبُولٌ، وَالْإِحْسَانُ مَبْدُولٌ جَمَهْرَةٌ خَطَبِ الْعَرَبِ فِي عُصُورِ الْعَرَبِيَّةِ الرَّاهِرَةِ لِمَنْ عَرَفَ رُشْدَهُ، وَأَبَرَ حَظَّهُ، فَانظُرُوا لِأَنْفُسِكُمْ، وَأَقْبِلُوا عَلَى حُطُوظِكُمْ، وَلْيَكُنْ أَهْلُ الطَّاعَةِ يَدًا عَلَى أَهْلِ الْجَهْلِ مِنْ سَفَهَائِكُمْ، وَاسْتَدِيمُوا النِّعْمَةَ الَّتِي ابْتَدَأْتُكُمْ بِرَغِيدِ عَيْشِهَا، وَنَفِيسِ زِينَتِهَا، فَإِنَّكَ مِنْ ذَلِكَ بَيْنَ فَضِيلَتَيْنِ: عَاجِلِ الْخَفْضِ وَالِدَّعَةِ، وَآجِلِ الْجَزَاءِ وَالْمَثُوبَةِ، عَصَمَكُمُ اللَّهُ مِنَ الشَّيْطَانِ وَفِتْنَتِهِ وَنَزْعِهِ، وَأَمَدَّكُمْ بِحُسْنِ مَعُونَتِهِ وَحِفْظِهِ، إِنَّهَضُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ إِلَى قَبْضِ أُعْطِيَاتِكُمْ، غَيْرَ مَقْطُوعَةٍ عَنْكُمْ، وَلَا مُكَدَّرَةٍ عَلَيْكُمْ".

Ömer el-Eşdak b. Saîd b. el-Âs'ı Öldürdüğündeki Hutbesi:

Gözlerinizle günah işleyenlere bakınız. Geçmiş gelecekte insanlar için ibret kılın, güzel muameleyi de elden bırakmayınız; yoksa kamçıların yaraları üzerinize iner ve afetler aranızda dolaşır. Bütün bunların ağırlığında boyunlarınız cezayı tadacak ve yeryüzü sizi ölümlerle kaplar. Her konuşan konuşmasına ve cahilde davranışlarına dikkat etsin. Benimle sizin aranızda sadece ufak bir işitme vardır. Yoksa kanı heder olmak üzere olan öfkeli adamın saldırması gibi saldırırım. Buda ancak kılıçların kenarları ve okların sivriliği ile musâfaha ve mücadele ile olur. Size kötü bir sabah vaat ediyorum, tövbe eden tövbe eder, kaybeden figan eder. Tövbe edenin tövbesi makbul olur. Rüşünü bilen ve şanslı olan hatiplerin umumuna Arapların bu altın döneminde çokça ihsan edilecek. Kendinize dikkat edin. Sizden itaat edenler cahil olanlarınıza güç olsun. Size muamelede başladığım güzel yaşantıyı ve süslenmiş güzel hayatı devam ediniz. Sen bunda iki fazilet arasındasın: (Dünyada) hemen alçak gönüllülük ve yumuşak huyluluk, (Ahirette) ertelenmiş sevap ve mükâfat alır. Allah sizi şeytanın saptırması ve fitnesinden korusun, güzel muhafaza ve yardımı ile güçlendirsün. Allah size rahmet etsin size verilenleri almakta yükselin, bu sizden kesilmez ve üzerinizde bir leke değildir.³⁶⁰

3.1.3.1. Hutbenin Tahlili

ارموا بأبصاركم نحو أهل المعصية (Gözlerinizle günah işleyenlere “atınız”

bakınız) cümlesine baktığımızda burada İsti'âre-i mekniyye vardır. Çünkü insan ait olan bir uzuv atılmaz ve halife burada göz atmayı bir ok atmaya benzetmiştir.

Müşebbeh: بصار

müşebbehun bihi: سَهْم

Karîne: ارموا

Bu cümlede göz atmayı ok atmaya benzetilmiş olup karine ise (atmak) lafzıdır. Müşebbehun bihi (ok) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

³⁶⁰ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l Arab*, 1933, 2/193-194.

Ayrıca ارموا lafzı emir olup burada tehdit manasında kullanılmıştır.

واجعلوا سلفكم لمن غير منكم عظة (Geçmişî gelecek insanlar için ibret kılın)

cümlesinde واجعلوا emiri tehdit manasında kullanılmıştır. Cümlenin geneline baktığımızda burada ki cümle darbu'l-meseldir.

ولا تكونوا أغفالا من حسن الاعتبار (güzel muameleyi de elden bırakmayınız)

cümlesindeki ولا تكونوا lafzı nehy olup burada irşad ve tehdit manasında kullanılmıştır.

فتنزل بكم جائحة السطوات (yoksa kamçuların yaraları üzerinize iner)

cümlesinde mecazû'l mürsel'in bir kısmı olan “bi itibari ma yekun” kullanılmıştır. Yani eğer nasihat ettiğim bu kurallara uymazsanız kamçuların yarası değil de kamçuların size vurulmasıyla üzerinizde yaralar olur.

وتطأ رقابكم بثقلها العقوبة (cezalar boyunlarınıza dolanacak) cümlesine

baktığımızda burada İsti'âre-i mekniyye vardır. Çünkü burada cezaların kişinin boynuna dolanmasını ipin veya yılanın dolanmasına benzetmiştir.

Müşebbeh: رقابكم

müşebbehun bihi: أفعى

Karîne: تطأ

Bu cümlede cezaların boynunuza dolanmasını yılanın dolanmasına benzetilmiş olup karine ise (dolanmak) lafzıdır. Müşebbehun bihi (yılan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

فتجعلكم همدا رفاتا (tuz buz ve yerle bir olurlar) cümlesinde aynı manaya gelen kelimeler peş peşe kullanarak cümleyi uzattığı için burada itnab sanatı vardır. Ayrıca kelimelerin son harekeleri aynı olduğundan dolayı burada seci sanatı da vardır.

وتشتمل عليكم بطون الأرض أمواتاً (yeryüzü sizi ölülerle kaplar) cümlesinde mecaz vardır. Çünkü halife burada yukarıda zikir ettiği kurallara uyulmazsa onları kılıçtan geçirip kendi topraklarını onların cesetleriyle dolduracağını kast ediyor.

فإنما بيني وبينكم أن أسمع النغوة (Benimle sizin aranızda sadece ufak bir işitme vardır) cümlesinde halife az lafızlarla çok manayı ifade ettiği için burada icaz sanatı vardır. Yani halife hitap ettiği halkın yukarıda değindi kurallara tabi olunmazsa ve en ufak bir sapma kendine ulaştığında artık aslını araştırma yapmaksızın cezayı hemen vereceğini kast ediyor.

فأصمم تصميم الحسام المطرور (keskin kılıcın kararlığı gibi kararlı olurum) cümlesinde teşbih edatı olan (ك) harfi hazf olduğundan dolayı burada Teşbih-i mü'ekked sanatı vardır. Yani halife tekrardan zikir ettiği kurallara uyulmazsa keskin kılıcın körelmeden nasıl kesiyorsa bende cezaları bu şekilde uygulamada kararlı olurumu kast ediyor.

وأصول صيال الحنق الموتور (kanı heder olmak üzere olan öfkeli adamın saldırması gibi saldırırım) cümlesinde tekrardan teşbih edatı olan (ك) harfi hazf olduğundan dolayı burada Teşbih-i mü'ekked sanatı vardır. Yani halife burada da zikir ettiği kurallara uyulmazsa kanı tükenip olmak üzere olan adamın saldırması gibi bende sizinle mücadele ederimi kast ediyor.

وإنما هي المصافحة والمكافحة، بظبات السيوف وأسنة الرماح، (Buda ancak kılıçların kenarları ve okların sivrililiği ile musâfaha ve mücadele ile olur) cümlesinde

والمكافحة “mücadele” lafzı zıt olan farklı kelimeler “musâfaha” lafzı ile المصافحة bir cümlede toplandığından dolayı burada tıbak sanatı vardır.

Size sabahın kötüsüyle dönerim) والمعاودة لكم بسوء الصباح (Size sabahın kötüsüyle dönerim) cümlesinde mecaz vardır. Çünkü burada kast edilen sabahın kötü olduğı değil de herkesin uykuda olduğı, sabahın karanlığında yani ilk vaktinde size saldırırım.

فانظروا لأنفسكم (kendinize bakın) cümlesinde فانظروا lafzı emir olup burada tehdit ve tavsiye manasında kullanılmıştır.

وأقبلوا على حظوظكم (paylarınıza dönüp bakın) cümlesinde وأقبلوا lafzı emir olup burada tehdit ve tavsiye manasında kullanılmıştır.

واستديموا النعمة التي ابتدأتكم برغيد عيشها، ونفيس زينتها (Size muamelede başladığım güzel yaşantıyı ve süslenmiş güzel hayatı devam ediniz.) cümlesinde واستديموا lafzı emir olup burada tehdit ve talep manasında kullanılmıştır.

فإنك من ذلك بين فضيلتين: عاجل الخفض والدعة، وآجل الجزاء والمثوبة (Sen bunda iki fazilet arasındasın: (Dünyada) hemen alçak gönüllülük ve yumuşak huyluluk, (Ahirette) ertelenmiş sevap ve mükâfat alır.) Cümlesinde عاجل “hemen” ile وآجل “erteleme” lafızları zıt olup aynı cümle içinde kullanıldığı için burada tıbak sanatı vardır. Aynı şekilde cümle içeride الخفض “alçal gönüllülük”, والمثوبة “yumuşak huyluluk” lafızları ile الجزاء “sevap”, والمثوبة “mükâfat” gibi manaları ayı olan lafızları cümle içinde kullanıp hitabeti uzattığı için burada itnab sanatı da vardır.

3.1.4. Musâb b. Zübeyir'in Öldürülmesinden Sonra Kûfe'de Okuduğu Hutbesi

خُطِبَتْهُ لَمَّا دَخَلَ الْكُوفَةَ بَعْدَ قَتْلِ مُضْعَبِ بْنِ الزُّبَيْرِ:

لَمَّا قُتِلَ عَبْدُ الْمَلِكِ مُضْعَبُ بْنُ الزُّبَيْرِ سَنَةَ ٧١ هـ دَخَلَ الْكُوفَةَ فَصَعِدَ الْمِنْبَرَ فَحَمِدَ

اللَّهِ وَأَثْنَى عَلَيْهِ وَصَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ قَالَ:

"أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ الْحَرْبَ صَعِبَةٌ مُرَّةٌ، وَإِنَّ السِّلْمَ أَمْنٌ وَمَسْرَةٌ، وَقَدْ زَبَتْنَا الْحَرْبَ

وَزَبْنَاهَا فَعَرَفْنَاهَا وَأَلْفَنَاهَا، فَنَحْنُ بَنُوهَا وَهِيَ أُمَّنَا. أَيُّهَا النَّاسُ فَاسْتَقِيمُوا عَلَى سُبُلِ

الْهُدَى، وَدَعُوا الْأَهْوَاءَ الْمُزْدِيَّةَ، وَتَجَنَّبُوا فِرَاقَ جَمَاعَاتِ الْمُسْلِمِينَ، وَلَا تُكَلِّفُونَا أَعْمَالَ

الْمُهَاجِرِينَ الْأَوَّلِينَ وَأَنْتُمْ لَا تَعْمَلُونَ أَعْمَالَهُمْ، وَلَا أَطْنُكُمْ تَزْدَادُونَ بَعْدَ الْمُوعِظَةِ إِلَّا

شَرًّا، وَلَنْ نَزْدَادَ بَعْدَ الْإِعْذَارِ إِلَيْكُمْ وَالْحُجَّةِ عَلَيْكُمْ إِلَّا عُقُوبَةً، فَمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَعُودَ

بَعْدَ لِمِثْلِهَا فَلْيَعُدْ، فَإِنَّمَا مِثْلِي وَمِثْلُكُمْ كَمَا قَالَ قَيْسٌ مِنْ رِفَاعَةَ الْأَنْصَارِيِّ:

مَنْ يَصِلْ نَارِي بِلَا ذَنْبٍ وَلَا تُرَّةٍ يَصِلْ بِنَارِ كَرِيمٍ غَيْرِ غَدَارٍ

أَنَا النَّذِيرُ لَكُمْ مِثِّي مُجَاهِرَةٌ كَيْ لَا أَلَامَ عَلَى نَهْيٍ وَإِنْدَارٍ

فَإِنْ عَصَيْتُمْ مَقَالِي الْيَوْمَ فَاعْتَرِفُوا أَنْ سَوْفَ تَلْقَوْنَ خِزْيًا ظَاهِرَ الْعَارِ

لَتَرْجِعُنَّ أَحَادِيثًا مُلَعَنَةً لَهُوَ الْمُقِيمِ وَلَهُوَ الْمُدْلَجُ السَّارِي

مَنْ كَانَ فِي نَفْسِهِ حَوْجَاءٌ يَطْلُبُهَا عِنْدِي فَإِنِّي لَهُ رَهْنٌ بِإِصْحَارِ

أَقِيمِ عَوْجَتَهُ إِنْ كَانَ ذَا عَوْجٍ كَمَا يَقَوْمُ قُدْحُ النَّبْعَةِ الْبَارِي

وَصَاحِبِ الْوَتْرِ لَيْسَ الدَّهْرُ مُدْرِكُهُ عِنْدِي، وَإِنِّي لَدَرَاكُ بِأَوْتَارِ

Mus'ab b. Zubejr öldürüldüğünde (h. 71) Kûfe'de minbere çıkıp Allah'a hamd ve sena, Peygamber efendimize selâtu selam getirdikten sonra orada bulunan halka şöyle dedi:

“Ey insanlar! Savaş; zordur ve elemdir. Barış; güven, saadet ve mutluluk demektir. Savaş bizi çaktı, bizde savaşı çektik, tanıdık ve alıştık. Bizler, savaşın çocukları, o da bizim annemizdir. Ey insanlar! Nefsinizin helak edici arzularını terk edip hidâyet yolu üzere kalın ve Müslüman cemaatinden ayrılmaktan sakınınız. Bu nasihatten sonra fenalık ve kötülükte azıp da ileri gideceğinizi ve bahanelerinizin de artacağını da zannetmiyorum. Ceza, size delil olmuştur. Yani sizin için ceza kanıttır. Sizden işlenen bu suç gibi benzerine dönmek ister ise dönsün.

Benim ile sizin meseleniz Ensar'dan olan Kays b. Refaât'ın dediği gibidir:

Kim ki ateşime günahsız ve pişmanlık duymadan ulaşırsa, Zalim olmayan saygın birinin ateşine ulaş olur.

Beni terk etmekten sizi açık bir şekilde uyarıyorum ki, Sakındırma ve uyarıdan acı duymayayım.

Eğer bu günkü sözlerime karşı çıkarsanız biliniz ki, Gelecekte açık âr ve pişmanlık ile karşılaşacaksınız.

Lanetlenmiş olaylara döneceksiniz, Mukim'in oyalaması ve gece karanlığının başında yürüyenin oyalamasıdır.

Kimin bir ihtiyacı varsa onu yanımda talep ederse, ben onun için geniş çöllerde teminatım.

Şayet kimde bir eğrilik varsa eğriliğini düzeltirim, usta birinin deliği kaynakla kapattığı gibi.

Bir dostu olana zaman ona ulaşmaz, ben ise birçok kişiye ulaşabilirim.”³⁶¹

³⁶¹ Safvet, Cemheretu Hutabi'l Arab, 1933, 2/194-195.

3.1.4.1. Hutbenin Tahlili

أَيُّهَا النَّاسُ (Ey insanlar): cümlesinde münada ile hutbesine giriş yapmıştır.

وقد زبنتنا الحرب (Savaş bizi çekti) cümlesine baktığımızda burada İsti'âre-i mekniyye vardır. Çünkü savaş birini çekmez ve çekmek fiili insana ait olduğundan dolayı savaş burada insana benzetilmiştir.

Müşebbeh: الحرب

müşebbehun bihi: بشري

Karîne: زبنت

Bu cümlede savaş insana benzetilmiş olup karine ise (çekti) lafzıdır. Müşebbehun bihi (insan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

وزبناها (Bizde savaşı çektik) cümlesine baktığımızda aynı şekilde İsti'âre-i mekniyye vardır. Bu sefer biz savaşı kendimize çektik diyerek varlık için kullanılan fiili savaş için kullanarak benzetme yapılmıştır.

Müşebbeh: الحرب

müşebbehun bihi: بشري

Karîne: زبنت

Bu cümlede de savaş insana benzetilmiş olup karine ise (çekti) lafzıdır. Müşebbehun bihi (insan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

فنحن بنوها (Biz savaşın çocuklarıyız) cümlesine baktığımızda burada İsti'âre-i mekniyye vardır. Çünkü burada biz savaşın çocuklarıyız dan maksat savaşla hep iç içi olduğunu aynı şekilde kendisin bir savaşçı olduğunu vurgulayarak savaşı anneye benzetmiştir.

Müşebbeh: الحرب

müşebbehun bihi: أمي

Karîne: بنو

Bu cümlede de savaş anneye benzetilmiş olup karine ise (çocuk) lafzıdır. Müşebbehun bihi (anne) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

وهي أمنا (o da annemizdir) cümlesinde kendi ile savaş arasında olan ülfet ve muhabbeti bir anne ve çocuğu arasındaki olan ülfet ve muhabbete benzeterek teşbih-i belîğ (benzetme) sanatını kullanmıştır.

أيها الناس münada vardır.

فاستقيموا على سبل الهدى (Hidayet yolunda sabit olunuz) cümlesinde kastı halkı; İslamiyet yolunda dosdoğru olmasını değil kendi emirlerine tabii ve itaat edilmesi istenilmektedir. Yani buradaki Emir'i tehdit manasında kullanmıştır.

فاستقيموا على سبل الهدى (Hidayet yolunda sabit olunuz) cümlesinde istikamet'i doğru yolda duran veya doğru yolda ilerleyen adama benzetildiğinden dolayı burada teşbih vardır.

ودعوا الأهواء المردية (Yok edici arzuları bırakınız) cümlesinde mecazî'l mürsel'in bir kısmı olan "bi itibari ma yekun" kullanılmıştır. Yani arzu ve heveslerin yok edici olmadığı bu şekilde arzu ve heveslerinin peşinden gidecek olurlarsa nihayetinde kendisi (halife) tarafından yok olacaktırlar.

ودعوا المردية (Yok edici arzuları bırakınız) cümlesinde دعوا emiri tehdit manasında kullanılmıştır. Yani terk etmezseniz ben sizi yok ederim.

وتجنبوا فراق جماعات المسلمين (Müslümanların cemaatinden ayrılmaktan kendinizi koruyunuz) cümlesinde وتجنبوا nehy’i tavsiye için kullanılmıştır.

ولا تكلفونا أعمال المهاجرين الأولين وأنتم لا تعملون أعمالهم (İlk muhacirlerin işlerini bize yüklemeyin çünkü siz onların yaptıklarını yapmıyorsunuz) cümlesindeki ولا تكلفونا nehy’i tehdit için kullanmıştır.

ولا أظنكم تزدادون بعد الموعدة إلا شرًا، (Bu öğütten sonra sizin şer’i artıracığınızı tahmin ediyorum) cümlesinde شرًا lafzına karşılık ولن نزداد بعد الإعدار (Bizde size verdiğimiz bu uyarıdan sonra ancak cezanızı artırırız) cümlesindeki عقوبة lafzını kullanarak mukabele sanatı kullanılmıştır.

فمن شاء منكم أن يعود بعد لمثلها فليعد (kim bundan sonra dönmek isterse dönsün) cümlesinde ki يعود lafzı peş peşe zikir ederek pekiştirme sanatı aynı şekilde cümlede tehdit vardır.

فإنما مثلي ومثلكم كما قال قيس من رفاعة الأنصاري (Benim ile sizin meseleniz *Ensar’dan olan Kays b. Refaât’ın dediği gibidir*) cümlesinde halife Abdülmelik b. Mervan hitabetinin devamında şair Kays b. Refaât’ı belirterek onun şirini hutbesine katarak tazmin sanatını kullanmıştır.

من يصل نار ي بلا ذنب ولا ترة (Kim ki ateşime günahsız ve pişman olmadan ulaşır) cümlesine baktığımızda burada İsti’âre-i mekniyye vardır.

ناري: Müşebbeh:

المُشَبَّهونَ بِهِيَ: الخليفة

Karîne: يصلّ

Bu cümlede ateş halifeye benzetilmiş olup karine ise (ulaşma) lafzıdır. Müşebbehun bihi (halife) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

(Kim ki ateşime من يصلّ ناري بلا ذنب ولا ترة - يصلّ بنار كريم غير غدار günahsız ve pişman olmadan ulaşırsa, gaddar olmayan saygın birinin ateşine ulaşmış olur) cümlesine toplu olarak baktığımızda halife kendi cömertliği ve otoritesini çölde yaşayan ve kendi ateşi etrafında halkı toplayan birine benzettiği için burada teşbih sanatı vardır.

(Eğer bu günkü sözlerime isyan ederseniz فإن عصيتم مقالتي اليوم فاعترفوا biliniz ki) cümlesindeki فاعترفوا emiri tehdit için kullanılmıştır.

3.1.5. Hac Ettiği Yıldaki Hutbesi

خُطِبَتْهُ عَامَ حَجِّهِ:

وَحَجَّ عَبْدُ الْمَلِكِ فِي بَعْضِ أَعْوَامِهِ، فَأَمَرَ النَّاسَ بِالْعَطَاءِ، فَخَرَجَتْ بَدْرَةٌ مَكْتُوبٌ عَلَيْهَا مِنَ الصَّدَقَةِ، فَأَبَى أَهْلُ الْمَدِينَةِ قَبُولَهَا، وَقَالُوا: إِنَّمَا كَانَ عَطَاؤُنَا مِنَ الْفَيْءِ، فَقَالَ عَبْدُ الْمَلِكِ وَهُوَ عَلَى الْمِنْبَرِ:

"يا معشر قريش، مثلنا ومثلكم أن أخوين في الجاهلية خرجا مسافرين، فنزلا في ظل شجرة تحت صفاة، فلما دنا الرواح خرجت إليهما من تحت الصفاة حية تحمل دينارًا، فألقته إليهما، فقالا: إن هذا لمن كنز، فأقاما عليها ثلاثة أيام، كل يوم تخرج

إِلَيْهِمَا دِينَارًا، فَقَالَ أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ: إِلَى مَتَى نَنْتَظِرُ هَذِهِ الْحَيَّةَ؟ أَلَا نَقْتُلُهَا وَنَحْفِرُ هَذَا الْكَنْزَ فَنَأْخُذَهُ، فَهَاهُ أَخُوهُ، وَقَالَ: مَا تَدْرِي لَعَلَّكَ تَعْطَبُ وَلَا تُدْرِكُ الْمَالَ، فَأَبَى عَلَيْهِ وَأَخَذَ فَأَسَا مَعَهُ، وَرَصَدَ الْحَيَّةَ حَتَّى خَرَجَتْ، فَضَرَبَهَا ضَرْبَةً جَرَحَتْ رَأْسَهَا وَلَمْ تَقْتُلْهَا، فَتَارَتْ الْحَيَّةُ، فَقَتَلَتْهُ، وَرَجَعَتْ إِلَى جُحْرِهَا، فَقَامَ أَخُوهُ، فَدَفَنَهُ، وَأَقَامَ حَتَّى إِذَا كَانَ مِنَ الْغَدِ خَرَجَتْ الْحَيَّةُ مَعْصُوبًا رَأْسَهَا، لَيْسَ مَعَهَا شَيْءٌ، فَقَالَ لَهَا: يَا هَذِهِ إِنِّي وَاللَّهِ مَا رَضِيتُ مَا أَصَابَكَ، وَلَقَدْ نَهَيْتُ أَخِي عَنْ ذَلِكَ، فَهَلْ لَكَ أَنْ نَجْعَلَ اللَّهَ بَيْنَنَا أَنْ لَا تَضْرِبَنِي وَلَا أَضْرُكَ وَتَرْجِعِينَ إِلَيَّ مَا كُنْتُ عَلَيْهِ؟ قَالَتْ الْحَيَّةُ: لَا، قَالَ: وَلِمَ ذَلِكَ؟ قَالَتْ: إِنِّي لِأَعْلَمُ أَنَّ نَفْسَكَ لَا تَطِيبُ لِي أَبَدًا وَأَنْتَ تَرَى قَبْرَ أَخِيكَ، وَنَفْسِي لَا تَطِيبُ لَكَ أَبَدًا وَأَنَا أَذْكَرُ هَذِهِ الشَّجَّةَ، وَأَنْشُدُهُمْ شِعْرَ النَّابِغَةِ:

فَقَالَتْ أَرَى قَبْرًا تَرَاهُ مُقَابِلِي ... وَضَرْبَةَ فَأْسٍ فَوْقَ رَأْسِي فَاغِرُهُ

فِيَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ وَلِيُكُمُ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، فَكَانَ فِطْرًا غَلِيظًا مُضِيقًا عَلَيْكُمْ، فَسَمِعْتُمْ لَهُ وَأَطَعْتُمْ، ثُمَّ وَلِيُكُمْ عُثْمَانُ فَكَانَ سَهْلًا، فَعَدَوْتُمْ عَلَيْهِ فَقَتَلْتُمُوهُ، وَبَعَثْنَا عَلَيْكُمْ "مَسْلَمًا" يَوْمَ الْحَرَّةِ فَقَتَلْنَاكُمْ، فَنَحْنُ نَعْلَمُ يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ أَنَّكُمْ لَا تُحِبُّونَنَا أَبَدًا، وَأَنْتُمْ تَذْكُرُونَ يَوْمَ الْحَرَّةِ، وَنَحْنُ لَا نُحِبُّكُمْ أَبَدًا وَنَحْنُ نَذْكَرُ قَتْلَ عُثْمَانَ

Abdülmelik hac vazifesi yaptığı yıllardan bir tanesinde, üzerinde "sadakadandır" yazılı bir inci ile ahalinin karşısına çıktı. İnsanlara sadaka vermeyi emir ediyordu. Medine halkı bunu reddetti ve biz sadece fey'den veririz. Abdülmelik minber üzerinde iken şunu dedi:

"Ey Kureyşliler! Bizim ve sizin meseleniz cahiliye döneminde yola çıkan iki kardeş meselesi gibidir. Bir ağacın gölgesinin altında gölgelendiler. Kalkmak üzere

iken taşın altından dinar taşıyan bir yılan çıktı. Yılan dinarı onlara attı. Dediler ki bu biriktirmek isteyenler içindir. Orada üç gün kaldılar. Her gün yılan bir dinarı onlara çıkarıyordu. Onlardan biri kardeşine şöyle söyledi: ne zamana kadar bu yılanı bekleyeceğiz. Haydi, yılanı öldürelim, hazineyi açalım ve altınları çıkartalım dedi. Diğer kardeş yapma dedi. Olabilir ki çalışır yorulur ve altını bulamazsın. Kardeşi kendisini dinlemedi ve eline baltayı aldı, yılanı çıkıncaya kadar gözetledi. Yılan çıktığı esnada baltayı yılanı vurdu; yılan başından yara aldı fakat ölmedi. Yılan intikama kalkışarak adamı öldürüp yuvasına döndü. Kalan kardeş ölen kardeşini defin edip yılanın yuvasından çıkmasını bekledi. Ertesi gün yılan beraberinde bir şey olmadan ve başı sarılmış olarak yuvasından çıktı. Bu adam yılanı hitaben şöyle dedi: sana yapılanı razı olmadım. Kardeşimi bunu yapmaktan sakındırdım ama beni dinlemedi. Kabul edersen birbirimize zarar vermeden eski duruma dönelim. Yılan bu olmaz. Adam neden? Ben biliyorum ki sen beni ebediyen sevmersin. Çünkü sen kardeşinin kabrini görüyorsun. Ben de seni asla sevmem. Ben de bu baş yarasını hatırlarım dedi ve Abdülmelik onlara Nabığ'in bu şiiri ile iştihad getirdi:

Yılan dedi ki; karşımda bir kabir görüyorum;

Başımın üzerinde ise balta yarasının acısını hissediyorum.

Ey Kureyş topluluğu! Veliniz Ömer b. Hattab size kaba, sert ve boğazınızı sıkı bir idareci oldu. Onu dinlediniz ve itaat ettiniz. Sonra Osman idareciniz oldu. O kolaylaştırıcı idi. Siz ona düşmanlık ettiniz ve öldürdünüz. Biz size “Harre gününde³⁶²” Müslim'i gönderdik ve sizi öldürdük. Ey Kureyş topluluğu biz biliyoruz ki siz asla bizi sevmersiniz; çünkü siz Harre gününü hatırlıyorsunuz. Bizde sizi asla sevmeyiz; çünkü biz de Osman'ın ölümünü hatırlıyoruz.³⁶³

3.1.5.1. Hutbenin Tahlili

فأمر الناس بالعطاء (İnsanlara “sadaka” vermeyi emir etti) cümlesinde kinaye

vardır. بالعطاء (vermek) lafzından kast edilen sadaka'yı vermektir.

³⁶²Harre olayı Abdullah b. Hanzala b. Ebi Amir önderliğindeki Medine halkının Yezid b. Muâviye hükümetine karşı ayaklanmasının, Müslim b. Ukbe komutasındaki Şam Ordusu tarafından hicretin 63. yılında kanlı bir şekilde bastırılması olayıdır.

³⁶³ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l Arab*, 1933, 2/195-196.

إنما كان عطاؤنا من الفيء (Biz sadece size fey'den veririz) cümlesindeki إنما hasır içindir. Yani "sadece" manasını ifade etmektedir.

العطاء cümlelerindeki إنما كان عطاؤنا من الفيء ile فأمر الناس بالعطاء Cinas sanatı vardır. Çünkü birinci cümlede العطاء sadaka manasında kullanılırken ikinci cümlede ise vermek manasında kullanılmıştır.

فقال عبد الملك وهو على المنبر (Abdülmelik b. Mervan minberdeyken söyle dedi) cümlesindeki وهو "و" lafzı vav'ı haliyedir.

Vav'ı haliye: Cümlede öznenin, tümlecini veya her ikisinin durumunu bildiren "vav" harfine denir.

يا معشر قريش، مثلنا ومثلكم أن أخوين في الجاهلية خرجا مسافرين (Ey Kureyşliler! Bizim ve sizin meseleniz cahiliye döneminde yola çıkan iki kardeş meselesi gibidir) burada inşa cümlesinden münada-i beid vardır. "Harre" olayından dolayı Kureyşlerle aralarındaki geçmiş husumeti uzaklık nedeni sayarak münada edatını kullanmıştır.

يا معشر قريش، مثلنا ومثلكم أن أخوين في الجاهلية خرجا مسافرين (Ey Kureyşliler! Bizim ve sizin meseleniz cahiliye döneminde yola çıkan iki kardeş meselesi gibidir) cümlesindeki مثلنا ومثلكم lafızları ile halifenin verdiği yılın örneğiyle halife kendisi ile Kureyş halkı arasındaki durumu pekiştirme için kullanmıştır.

يا معشر قريش، مثلنا ومثلكم أن أخوين في الجاهلية خرجا مسافرين، فنزلا في فنزلا lafzı ile خرجا lafzı cümlesindeki ظل شجرة تحت صفاة arasında tıbak sanatı vardır.

خرجت إليهما من تحت الصفاة حية تحمل دينارًا (onlara taşın altından altın taşıyan bir yılan çıktı) cümlesine baktığımızda burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

Müşebbeh: حية

müşebbehun bihi: بشري

Karîne: تحمل دينارًا

Bu cümlede yılan insana benzetilmiş olup karine ise (altın taşıma) lafzıdır. Müşebbehun bihi (insan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

فألقته إليهما (yılan onlara altın atıyordu) cümlesinde tekrardan İsti'âre-i mekniyye vardır.

Müşebbeh: حية

müşebbehun bihi: بشري

Karîne: فألقته

Bu cümlede de yılan insana benzetilmiş olup karine ise (altın atma) lafzıdır. Müşebbehun bihi (insan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

تخرج إليهما دينارًا (onlara altın çıkarıyordu) cümlesinde tekrardan İsti'âre-i mekniyye vardır.

Müşebbeh: حية

müşebbehun bihi: بشري

Karîne: تخرج دينارًا

Bu cümlede de yılan insana benzetilmiş olup karine ise (altın çıkartma) lafzıdır. Müşebbehun bihi (insan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

إلى متى ننتظر هذه الحية (Ne zamana kadar bu yılanı bekleyeceğiz)

cümlesindeki إلى متى lafzı cümlede sonradan gelmesi gerekirken önceden geldiği için burada “hasr” vardır.

فصربها ضربة cümlesinde vurmak fiilin şiddetine binaen burada aynı lafızları peş peşe getirerek pekiştirme sanatını kullanmıştır.

خرجت الحية معصوبًا رأسها (Yılan başı sarılı bir şekilde çıktı) cümlesinde kendisine ait olmayan bir fiili kendisine isnat etmesinden dolayı ve hakiki isnadı da engelleyen bir karine olduğundan dolayı burada “mecazi akli” vardır. Çünkü burada yılanın kendi başını sarması ona isnat etmemiz mümkün değildir.

قالت الحية (Yılan dedi) cümlesinde tekrardan İsti’âre-i mekniyye vardır.

حية: Müşebbeh:

بشري: müşebbehun bihi:

قالت: Karîne:

Bu cümlede de yılan insana benzetilmiş olup karine ise (dedi) lafzıdır. Müşebbehun bihi (insan) hazf olduğundan dolayı burada İsti’âre-i mekniyye vardır.

وأنت ترى قبر أخيك ve أنت cümlesindeki أنت ترى ve أنت cümlesindeki أنت ترى ve أنت cümlesindeki أنت ترى den dolayı pekiştirme vardır.

وأنا أذكر وأنا cümlesinde de aynı şekilde وأنا أذكر ve وأنا cümlesindeki وأنا أذكر ve وأنا cümlesindeki وأنا أذكر den dolayı pekiştirme vardır.

أرى قبرًا تراه مقابلي cümlesinde tekrardan İsti’âre-i mekniyye vardır.

حية: Müşebbeh:

müşebbehun bihi: بشري

Karîne: قالت

Bu cümlede de yılan insana benzetilmiş olup karine ise (dedi) lafzıdır. Müşebbehun bihi (insan) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

فكان فظا غليظا مضيقا عليكم (İdareciniz Ömer

b. Hattab kaba, sert ve boğazınızı sıkkan biriydi) cümlesindeki مضيقا مضيقا

manaları yakın olan lafızları peş peşe kullanarak manayı uzamasından dolayı burada itnab sanatı vardır.

يا معشر قريش، مثلنا ومثلكم Burada inşa cümlesinden münada-i beid vardır.

“Harre” olayından dolayı Kureyşlerle aralarındaki geçmiş husumeti uzaklık nedeni sayarak münada edatını kullanmıştır. Ayrıca bizim ve sizin örneğiniz başlıklı cümlede teşbih-i temsili vardır.

ثم وليكم “sert” lafzı ile فظا غليظا مضيقا عليكم

سهلا cümlesindeki سهلا “yumuşak” lafzı aynı cümlede zıt lafızlar kullanıldığından dolayı burada tıbak vardır.

وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظًا فَمَا كَانَ فظا غليظا مضيقا عليكم

الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ “Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, insanlar etrafından dağılıp giderlerdi” Al’i İmran süresinin 159’uncu ayetinden iktibas vardır.

Bu hutbenin başındaki fey ve sadaka baz alınarak yapılan bu konuşmada “cedel” vardır.

Bu hutbenin geneline baktığımızda burada ki hikâyede “Faide-i haber” vardır. Yani burada zihni boş olan topluluğa yılanın zarar verenin akıbetinin ne olacağını söyleyerek, bize zarar vermek isteyeninde akıbetin de ne olacağını söylemeye çalışıyor.

3.1.6. İbn-i Eş'âs'ın İsyanını Öğrendiğinde Okuduğu Hutbe

خُطِبَتْهُ وَقَدْ عَلِمَ بِخُرُوجِ ابْنِ الْأَشْعَثِ:

وَلَمَّا وَرَدَ إِلَيْهِ كِتَابُ الْحَجَّاجِ يُبَيِّنُهُ بِخُرُوجِ ابْنِ الْأَشْعَثِ خَرَجَ إِلَى النَّاسِ فَقَامَ

فِيهِمْ فَحَمِدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ:

"إِنَّ أَهْلَ الْعِرَاقِ طَالَ عَلَيْهِمْ عُمْرِي، فَاسْتَعَجِلُوا قَدْرِي، اللَّهُمَّ سَلِّطْ عَلَيْهِمْ سَيْوَفَ

أَهْلِ الشَّامِ حَتَّى يَبْلُغُوا رِضَاكَ، فَإِذَا بَلَغُوا رِضَاكَ لَمْ يُجَاوِزُوا إِلَيَّ سَخَطِكَ" ثُمَّ نَزَلَ

Haccac'ın uyarı mektupları İbn-i Eş'âs'ın itaat etmediğine dair kendisine ulaştığında insanların karşısına çıkarak, hamd ve sena ettikten sonra şöyle dedi:

“İraklılar üzerinde ömrüm uzadı, değerimi bilmede aceleci davrandılar. Allah'ım rızana dönmeleri için onlara Şamlıların kılıcını musallat et. Rızana ulaştıklarında kızgınlığına geçmezler” dedi ve indi.³⁶⁴

3.1.6.1. Hutbenin Tahlili

ولما ورد إليه كتاب الحججاج يبيئه بخروج ابن الأشعث خرج إلى الناس

(Haccac'ın uyarı mektupları İbn-i Eş'âs'ın itaat etmediğine dair kendisine ulaştığında insanların karşısına çıkarak) bu cümlede İcazü'l hazf vardır. Çünkü burada Haccac'ın mektubu halifeye ulaştığında halife direk halkın karşısına çıkmayıp; mektuptan sonraki sinirlenmesi, öfkelenmesi, kendi şurasıyla istiaresi vb. durumları zikretmeyip direk halkın karşısına çıktı demesi “İcazü'l-hafz” sanatıdır.

إن أهل العراق طال عليهم عمري (İraklılar üzerinde ömrüm uzadı) cümlesinde

بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلَاءِ طال عليهم عمري lafzı Kur'an-ı Kerim'in Enbiya süresinden ki

³⁶⁴ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l Arab*, 1933, 2/196-197.

وَأَبَاءَهُمْ حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا أَفَهُمُ

الْغَالِبُونَ “Oysaki onlara uzun gelen bir ömür boyunca, onları ve atalarını geçindirdik.

Yeryüzüne müdahale edip onun her tarafında birçok şeyi nasıl yok ettiğimizi görmüyorlar mı? O halde galip olanlar onlar mı?”³⁶⁵ ayetinden iktibas yapılmıştır.

اللهم سلط عليهم سيوف أهل الشام (Allah’ım onlara Şamlıların kılıcını musallat

et) cümlesindeki سيوف أهل الشام “Şamlıların kılıcı” bütünü bir parçasını zikredip

tümünü kastedildiği için Mecâz-1 Mürsel vardır. Çünkü “Kılıç” savaşın bir parçası sayıldığı için burada kast edilen Şam halkının Irak halkına savaşta galip gelmesidir.

فإذا بلغوا رضاك لم يجاوزوا إلى سخطك (Rızana ulaştıklarında kızgınlığına

geçmezler) cümlelerindeki بلغوا (ulaşırsa) lafzı ile يجاوزوا (geçmezler) lafzı ve

رضاك (rıza) lafzı ile سخطك (Kızgınlık) lafzı arasında tıbak sanatı vardır.

3.1.7. Bazı İdarecilerine Tavsiyesi

وَصِيَّتُهُ لِبَعْضِ أَمْرَائِهِ:

وَأَوْصَى عَبْدُ الْمَلِكِ أَمِيرًا سَيَّرَهُ إِلَى أَرْضِ الرُّومِ، فَقَالَ:

"أَنْتَ تَاجِرُ اللَّهِ لِعِبَادِهِ، فَكُنْ كَالْمُضَارِبِ الْكَيْسِ الَّذِي إِنْ وَجَدَ رِبْحًا اتَّجَرَ، وَإِلَّا

تَحْفَظُ بَرَأْسَ الْمَالِ، وَلَا تُطَلِّبُ الْغَنِيمَةَ حَتَّى تُحْرَزَ السَّلَامَةُ، وَكُنْ مِنْ اِخْتِيَالِكَ عَلَيَّ

عَدُوَّكَ أَشَدُّ حَذَرًا مِنْ اِخْتِيَالِ عَدُوِّكَ عَلَيَّ

Rum toprağına gönderdiği bazı emirlerine şöyle vasiyet etti ve dedi:

³⁶⁵ el-Enbiyâ 21/44

“Sen Allah’ın kulları üzerinde Allah’ın tacirisin. Bulduğunda ortaklığına satın alıp kar eden akıllılardan ol. Yoksa sermayeyi muhafaza edemezsin. Selameti koruyamadığın müddetçe ganimeti talep etme. Düşmanın senin üzerindeki hilesinden daha ağırı senin hilen düşmanın üzerinde olsun.”³⁶⁶

3.1.7.1. Hutbenin Tahlili

أنت تاجر الله لعباده (Sen Allah’ın kulları üzerinde Allah’ın taciri gibisin)

cümlesinde teşbih edatı (ك) hazfedildiğinden dolayı Teşbih-i mü’ekked vardır. Yani Allah’ın kulları üzerinde Allah’ın taciri gibi ol.

1-Müşebbeh (Benzeyen): تاجر

2-Müşebbeh bih (Kendisine benzetilen): أنت

3-Vech-i şebah (Benzetme yönü): doğru yolu gösterme

4-Teşbih Edatı: Hazf olan “Kaf”

فكن كالمضارب الكيس (akıllı spekülâtör gibi ol) cümlesindeki emiri

tavsiye manasında kullanılmıştır.

فكن كالمضارب الكيس (akıllı spekülâtör gibi ol) cümlesinde teşbih edatı zikir

edildiğinden dolayı Teşbih-i Mürsel aynı şekilde vechu’ş-şebah de zikir edildiğinden dolayı burada Teşbih-i mufassal sanatı da bulunmaktadır.

1-Müşebbeh (Benzeyen): المضارب

2-Müşebbeh bih (Kendisine benzetilen): أنت içinde gizli olan فكن

3-Vech-i şebah (Benzetme yönü): الكيس

³⁶⁶ Safvet, Cemheretu Hutabi'l Arab, 1933, 2/197.

4-Teşbih Edatı: ك

(Yoksa sermayeyi muhafaza edemezsin) cümlesindeki وإلا تحفظ برأس المال cümlesindeki وإلا تحفظ برأس المال lafzı kalıp ifade olduğu için bu şekilde kullanılmıştır.

(Selameti koruyamadığın müddetçe ولا تطلب الغنيمة حتى تحرز السلامة ganimeti talep etme) cümlesindeki ولا تطلب nehiy tehdit manasında kullanılmıştır.

(Düşmanın وكن من احتيالك على عدوك أشد حذرًا من احتيال عدوك عليك senin üzerindeki hilelerinden daha ağırını senin hilen onların üzerinde olsun) cümlesindeki وكن من احتيالك على عدوك أشد حذرًا من احتيال عدوك عليك lafızları peş peşe kullanıldığından dolayı pekiştirme aynı şekilde düşmanın hilesine karşılık “sen daha şiddetli hile kur” cümlesinde de mukabele sanatını kullanmıştır.

3.1.8. eş-Şa’bi’ye Tavsiyesi

وَصِيَّتُهُ لِلشَّعْبِيِّ:

وَرَوَى الْمَسْعُودِيُّ فِي مَرْوَجِ الذَّهَبِ قَالَ:

وَلَمَّا أَفْضَى الْأَمْرُ إِلَى عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَرْوَانَ، تَأَقَّتْ نَفْسُهُ إِلَى مُحَادَثَةِ الرِّجَالِ

وَالْأَشْرَافِ فِي أَخْبَارِ النَّاسِ، فَلَمْ يَجِدْ مَنْ يَصْلُحُ لِمُنَادَمَتِهِ غَيْرَ الشَّعْبِيِّ، فَلَمَّا حَمَلَ إِلَيْهِ

وَنَادَمَهُ، قَالَ لَهُ:

"يَا شَعْبِي، لَا تُسَاعِدْنِي عَلَى مَا قَبِحَ، وَلَا تَرُدُّ عَلَيَّ الْخَطَأَ فِي مَجْلِسِي، وَلَا تُكَلِّفْنِي

جَوَابَ التَّشْمِيَةِ وَالتَّهْنِئَةِ، وَلَا جَوَابَ السُّؤَالِ وَالتَّعْزِيَةِ، وَدَعْ عَنْكَ "كَيْفَ أَصْبَحَ الْأَمِيرُ،

وَكَيْفَ أَمْسَى . وَكَلَّمَنِي بِقَدْرِ مَا أَسْتَطَعْتُكَ، وَاجْعَلْ بَدَلَ الْمَدْحِ لِي صَوَابَ الْإِسْتِمَاعِ
مِنِّي، وَاعْلَمْ أَنَّ صَوَابَ الْإِسْتِمَاعِ أَكْثَرُ مِنْ صَوَابِ الْقَوْلِ، وَإِذَا سَمِعْتَنِي أَتَحَدَّثُ فَلَا
يُفَوِّتُكَ مِنْهُ شَيْءٌ، وَأَرِنِي فَهْمَكَ مِنْ طَرْفِكَ وَسَمْعِكَ، وَلَا تَجْهَدْ نَفْسَكَ فِي نَظَرِ صَوَابِي،
وَلَا تَسْتَدِيعَ بِذَلِكَ الزِّيَادَةَ فِي كَلَامِي، فَإِنَّ أَسْوَأَ النَّاسِ حَالًا مَنْ اسْتَكَدَّ الْمُلُوكَ بِالْبَاطِلِ،
وَإِنَّ أَسْوَأَ النَّاسِ حَالًا مِنْهُمْ مَنْ اسْتَخَفَّ بِحَقِّهِمْ، وَاعْلَمْ يَا شَعْبِي أَنَّ أَقْلَ مَنْ هَذَا يَذْهَبُ
بِسَالِفِ الْإِحْسَانِ، وَيَسْقُطُ حَقُّ الْحُرْمَةِ. فَإِنَّ الصَّمْتَ فِي مَوْضِعِهِ رَبُّمَا كَانَ أَبْلَغَ مِنَ
النُّطْقِ فِي مَوْضِعِهِ وَعِنْدَ إِصَابَتِهِ وَفُرْصَتِهِ."

el-Mesûdi bu hutbeyi “*Murucu’z-Zeheb*” adlı eserinde şöyle rivayet ediyor:

Hilafet Abdülmelik b. Mervan’a tevdi edildiğinde halkın durumlarını öğrenmek için ileri gelen adamların görüşmek istedi. Ancak bu bilgileri İbn-i Eş’âs’tan başka kendisine bu durumu aktaracak birini bulamadı. Ona bu görevi tevdi edip yanına aldığında ona şöyle dedi:

“Ey Şa’bi kötü iş yaptığımda bana yardımcı olma. Meclisin içinde bana hatamı söyleme. Teşekkür ve tebrik etmeyi bana dayattırma. Sual ve taziye cevabına da beni mecbur kıldırma. “Melik nasıl sabahladı, nasıl akşamladı” sözlerden vazgeç. İhtiyaç duyduğum kadarıyla ile benimle konuş. Beni övmek yerine beni iyi dinle. Bunu bil ki iyi bir dinleyici çok konuşmaktan daha iyidir. Konuştuklarımı iyi dinlersen hiçbir şey kaçırmamış olursun. Anlattıklarımı gözlerin ve kulaklarınla anladığını bana göster. Kendini takdirimi kazanmaya da zorlama. Beni fazla konuşmaya da mecbur kıldırma. İnsanların en kötüsü meliklerini kötülüğe iten kişidir. Onlardan daha kötüsü meliklerin verdiği emirleri yerine getirmede gevşeklik davranan kişidir. Ey Şa’bi bil ki, bundan daha azı geçmişteki ihsanı ve saygı ortadan kaldırır. Yerinde sükût çoğu kez yerinde doğru konuşmaktan ve fırsatından daha iyidir.³⁶⁷

³⁶⁷ Safvet, *Cemheretu Hutabi’l Arab*, 1933, 2/197-198.

3.1.8.1. Hutbenin Tahlili

يا شعبي (Ey Şa'bi) cümlesi münada ile başlamıştır.

لا تساعدني (Kötü işlerde bana yardım etme) cümlesinde

lafzı nehiy olup burada halife hayat tecrübelerini Şa'bi'ye aktardığı için nehiy tavsiye manasında kullanılmıştır.

ولا ترد علي الخطأ في مجلسي (Meclisin içinde bana hatalarımı söyleme)

cümlesindeki ولا ترد lafzı nehiy olup tekrardan burada halife hayat tecrübelerini Şa'bi'ye aktardığı için nehiy tavsiye manasında kullanılmıştır.

ولا تكلفني جواب التشميت والتهنئة (Teşekkür ve tebrik etmeyi bana

dayattırma) cümlesinde ولا تكلفني lafzı nehiy olup burada tekrardan tavsiye manasında kullanılmıştır.

ودع عنك "كيف أصبح الأمير، وكيف أمسى" (Emir nasıl akşamladı ve nasıl

sabahları bunları bırak) cümlesinde ودع lafzı emir olup tavsiye manasında kullanılmıştır. Aynı cümle zıt olan أصبح sabah ve أمسى akşam lafızları kullandığı için burada tıbak sanatı da vardır.

وكلمني بقدر ما أستطعمك (Benimle acıktığım "ihtiyaç duyduğum" kadarıyla

konuş) cümlesinde وكلمني lafzı emir olup tavsiye manasında kullanılmıştır. Aynı zamanda cümledeki "acıktığım kadarıyla konuş" lafzında kinaye sanatı vardır. Burada kast edilen mana sana ihtiyaç duyduğum kadarıyla benimle konuşur.

(Beni övmek yerine beni iyi dinle) واجعل بدل المدح لي صواب الاستماع مني

cümlesindeki واجعل lafzı emir olup tavsiye manasındadır.

(Bunu bil ki iyi dinlemek çok واعلم أن صواب الاستماع أكثر من صواب القول

konuşmaktan daha iyidir) cümlesindeki واعلم lafzı emir olup tavsiye manasında

kullanılmıştır.

(Söylediklerimi anladığımı gözlerin ve وأرني فهمك من طرفك وسمعك

kulaklarınla bana göster) cümlesindeki أرني lafzı emir olup tavsiye manasında

kullanılmıştır. Aynı cümledeki “anladığımı gözlerin ve kulaklarınla bana göster”

lafzına baktığımızda burada kinaye sanatı vardır. Burada kast edilen sana anlattıklarım şeyleri lisanı halinden göreyim. Yani halifeden işittiği şeyleri eyleme dökmesidir.

ولا (Gözlerime girmeye çalışma) cümlesindeki ولا تجهد نفسك في نظر صوابي

تجهد lafzı nehiy olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır. Aynı cümlede olan

“gözüme girmeye çalışma” lafzında da kinaye sanatı vardır. Yani işlerini yanımda taktir, makam, mevki, itibar ve sevgiyi kazanmak için yapmamayı kast etmektedir.

(Beni fazla konuşmaya da mecbur bırakma) ولا تستدع بذلك الزيادة في كلامي

cümlesindeki ولا تستدع lafzı nehiy olup tavsiye manasında kullanılmıştır.

فإن أسوأ الناس حالا من استكد الملوك بالباطل، وإن أسوأ الناس حالا منهم من

استخف بحقهم (İnsanları en kötüsü meliklerini kötülüğe iten kişidir. Bundan da daha

kötü olan ise meliklerinin emirlerini yerine getirmede gevşek davranan kişidir)

cümlesinde muhatabın zihni boş olup karşıdaki muhataba bir şeyi öğretme anlamında ağradu'l-haber çeşitlerinden faidetu'l-haber sanatı vardır.

(eğer bundan daha az olursa geçmişteki saygı ve iyilik kalkmış olur) cümlesinde ağradu'l-haber çeşitlerinden lazimu'l-faide sanatı vardır. Çünkü muhatap burada halifenin yukarda saydığı tavsiyeleri yerine getirmediği takdirde aralarındaki samimiyet bağların kopacağından bilgisi olmasına rağmen halife bunu tekrardan zikir etmesi olayı muhatabın zihnine iyi yerleştirme isteğidir.

(Yerinde susmak فإن الصمت في موضعه ربما كان أبلغ من النطق في موضعه çoğu yerde yerinden konuşmaktan daha iyidir) cümlesinde zıt olan الصمت susmak ve konuşmak lafızları arasında tıbak sanatı vardır. Aynı cümlede “susmak konuşmaktan iyidir” lafzında mukabele sanatı da bulunmaktadır.

3.1.9. Kardeşi Abdülaziz b. Mervan'a Vasiyeti

وَصِيَّتُهُ لِأَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مَرْوَانَ:

وَأَوْصَى عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَرْوَانَ أَخَاهُ عَبْدَ الْعَزِيزِ حِينَ وُلَّاهُ مِصْرَ فَقَالَ:

"أَبْسِطْ بِشْرَكَ، وَالْبِن كَنْفَكَ، وَآثِرِ الرَّفْقَ فِي الْأُمُورِ، فَإِنَّهُ أَبْلَغُ بِكَ، وَانظُرْ حَاجِبَكَ، فَلْيَكُنْ مِنْ خَيْرِ أَهْلِكَ، فَإِنَّهُ وَجْهَكَ وَلِسَانَكَ، وَلَا يَقِفَنَّ أَحَدٌ بِبَابِكَ إِلَّا أَعْلَمَكَ مَكَانَهُ، لِتَكُونَ أَنْتَ الَّذِي تَأْذَنُ لَهُ أَوْ تَرُدُّهُ، وَإِذَا خَرَجْتَ إِلَى مَجْلِسِكَ فَابْدَأْ بِالسَّلَامِ، يَا نَسُوا بِكَ، وَتَثَبْتُ فِي قُلُوبِهِمْ مَحَبَّتَكَ، وَإِذَا انْتَهَى إِلَيْكَ مُشْكِلٌ، فَاسْتَظْهِرْ عَلَيْهِ بِالْمُشَاوَرَةِ، فَإِنَّهَا تُفْتَحُ مَعَالِقَ الْأُمُورِ، وَإِذَا سَخِطْتَ عَلَى أَحَدٍ فَأَخَّرْ عُقُوبَتَهُ، فَإِنَّكَ عَلَى الْعُقُوبَةِ بَعْدَ التَّوَقُّفِ عَنْهُ أَقْدَرُ مِنْكَ عَلَى رَدِّهَا بَعْدَ إِمْضَائِهَا".

Abdülmelik b. Mervan kardeşi Abdülaziz'i Mısır'a vali olarak tayin ettiğinde kendisine şu vasiyette bulundu: “tebessüm yay, etrafını yumuşak tut ve işlerinde şefkati tercih et. Bu seni daha etkili kılar. Yardımcını iyi seç. Ailenin en iyisinden olsun. Çünkü yardımcın senin yüzün ve dilindir ve kapında hiç kimseyi bekletmeden gelen kişinin konumunu sana bildirsin. Kapında bekleyene izin veren veya geri gönderen sen ol. Meclisine girdiğinde selamla gir, bu sana ünsiyeti kazandırır, sevgini onların kalbinde yerleştirir. Sana bir müşkül geldiğinde istişare ile çöz. İstişare kapalı olan işleri açar. Birine kızdığına cezasını ertele. Cezayı durdurduğundan sonra ki uygulaman da daha muktedir olursun.”³⁶⁸

3.1.9.1. HutbeninTahlili

ابسط بشرک (Yüzünü “tebessümü” yay) cümlesinde kinaye bulunmaktadır.

Çünkü burada kast edilen yüzünde tebessümü, hoşgörüyü yaymasıdır. ابسط lafzı emir olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır.

وألن كنفك (Yanını yumuşak tut) cümlesinde de kinaye bulunmaktadır. Burada kast edilen halkın kendisine oluşabileceği biri olması istenilmektedir. Aynı şekilde وألن lafzı emir olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır.

وآثر الرفق في الأمور (İşlerinde şefkati tercih et) cümlesindeki وآثر lafzı emir olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır.

وانظر حاجبك (Danışmanı gözet) cümlesinde وانظر lafzı emir olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır.

فليكن من خير أهلک (Ailenin en iyisinden olsun) cümlesinde de فليكن lafzı emir olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır.

³⁶⁸ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l Arab*, 1933, 2/197.

فإنه وجهك ولسانك (Çünkü o “danışman” senin yüzün ve dilindir) cümlesinde Mecazu’l-Mürsel’in kısmı olan Zikru’l cüz iradetu’l-kul vardır. Yani burada dil ve yüzden kasıt senin tümünü her şeyini temsil ediyor. Aynı cümlede kinaye sanatı da bulunmaktadır. Çünkü burada danışman senin dilim ve yüzündür den kastı sana yol açan, sana yol gösteren kişidir.

ولا يقفن أحد ببابك (Kimseyi kapıda bekletme) cümlesinde ولا يقفن lafzı nehiy olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır. Ayrıca Nun’u tekid ile beraber kullanıldığından dolayı burada pekiştirmede bulunmaktadır.

لتكون أنت الذي تأذن له أو ترده (İzin veren veya geri gönderen sen ol) cümlesinde gizli ve açık olan أنت lafzından dolayı burada pekiştirme vardır.

فابدأ بالسلام (Selam ver) cümlesinde فابدأ lafzı emir olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır.

وتثبت في قلوبهم محبتك (Sevgini onların kalbine yerleştir) cümlesinde teşbih-i belîğ vardır. Çünkü burada soyut olan sevgiyi somut yaparak ve aynı şekilde kalbi de bir mekâna benzeterek sevgiyi oraya yerleştirmesi teşbih-i belîğidir.

فاستظهر عليه بالمشاورة (İstişare ile çöz) cümlesinde فاستظهر lafzı elif, sin ve ta talep harfleri ile gelen emir kipi olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır.

فإنها تفتح مغاليق الأمور (istişare kapalı olan işleri açar) cümlesinde baktığımızda İsti’âre-i mekniyye’de vardır. Çünkü burada istişare anahtara benzetilmiştir.

المشاوره: Müşebbeh

المفتاح: müşebbehun bihi

تفتح Karîne:

İstişare anahtara benzetilmiş olup karine ise (açma) lafzıdır. Müşebbehun bihi (anahtar) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

فأخر عقوبته (Cezayı ertele) cümlesinde فأخر lafzı emir olup burada tekrardan tavsiye manasında kullanılmıştır.

3.1.10. Vefatı Esnasında Oğluna Vasiyeti

وَصِيَّتُهُ لَوْلَدِهِ عِنْدَ وَفَاتِهِ:

نَظَرَ عَبْدُ الْمَلِكِ إِلَى ابْنِهِ الْوَلِيدِ وَهُوَ يَبْكِي عَلَيْهِ عِنْدَ رَأْسِهِ، فَقَالَ:

"يَا هَذَا أَحْنَيْنُ الْحَمَامَةَ؟ إِذَا أَنَا مِتُّ فَشَمِّرْ وَاتَّزِرْ، وَالْبَسْ جِلْدَ نَمْرٍ، وَضَعْ سَيْفَكَ عَلَى عَاتِقِكَ، فَمَنْ أَبَدَى ذَاتَ نَفْسِهِ لَكَ، فَاصْرِبْ عُنُقَهُ، وَمَنْ سَكَتَ مَاتَ بُدَائِهِ، ثُمَّ أَقْبَلْ عَبْدُ الْمَلِكِ يَدُ الْمُنِيَّا، قَالَ: "إِنَّ طَوِيلَكَ لَقَصِيرٌ، وَإِنَّ كَثِيرَكَ لَقَلِيلٌ، وَإِنْ كُنَّا مِنْكَ لَفِي غُرُورٍ". ثُمَّ أَقْبَلْ عَلَى جَمِيعِ وَلَدِهِ فَقَالَ: "أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ، فَإِنَّهَا عِضْمَةٌ بَاقِيَةٌ، وَجُنَّةٌ وَاقِيَةٌ، فَالْتَقُوا خَيْرَ زَادٍ، وَأَفْضَلَ فِي الْمَعَادِ، وَهِيَ أَحْصَنُ كَهْفٍ، وَلِيُعْطِفَ الْكَبِيرُ مِنْكُمْ عَلَى الصَّغِيرِ، وَلِيَعْرِفَ الصَّغِيرُ حَقَّ الْكَبِيرِ، مَعَ سَلَامَةِ الصُّدُورِ، وَالْأَخَذِ بِجَمِيلِ الْأُمُورِ، وَإِيَّاكُمْ وَالْبَغْيَ وَالتَّحَاسُدَ، فَبِهِمَا هَلَكَ الْمُلُوكُ الْمَاضُونَ، وَذُؤُ الْعِزِّ الْمَكِينِ، يَا بُنَيَّ: أَخُوكُمْ مَسْلَمَةٌ نَابِكُمْ الَّذِي تَفِرُّونَ عَنْهُ، وَمِجَنَّتِكُمْ الَّذِي تَسْتَجِثُّونَ بِهِ، أَصْدِرُوا عَنْ رَأْيِهِ، وَأَكْرِمُوا الْحَجَّاجَ فَإِنَّهُ الَّذِي وَطَأَ لَكُمْ هَذَا الْأَمْرَ، كُونُوا أَوْلَادًا أَبْرَارًا، وَفِي الْحُرُوبِ أَحْرَارًا، وَلِلْمَعْرُوفِ مَنَارًا، وَعَلَيْكُمْ السَّلَامُ".

Abdölmelik başucunda ağlayan oğlu Velid'e bakarak şöyle dedi:

“Bu güvercin gibi acıyası olan kişide kim? Ben öldüğümde elbiselerimi çıkartın, kaplan postunu giydirin. Kılıcını omuzuna koyana karşı çıkanın boynunu vurun. Sükût eden ise hastalığı ile ölür. Sonra Abdölmelik dönüp dünyayı yermeye başladı: “Ey dünya! Ne kadar da hoşsun, senin uzun süren de kısadır, büyüğün de hakirdir. Bizler senin hakkında çokça gurura kapıldık.” Sonra bütün çocuklarına dönerek dedi: “Sizlere Allâh'ın takvasından ayrılmamanızı tavsiye ediyorum. Zira o en süslü elbise ve en sağlam bir sığınaktır. Büyükleriniz küçüklerinize şefkat göstereyin. Küçükleriniz de büyüklerinizin hakkını bilsin. Mesleme'yi gözetiniz. Görüşünü uygulayınız. O, sizin arkasından ok atacağınız kalkanınızdır. Haccâc'a iltifatta bulunun; zira minberleri size hazır hale getiren, memleketleri istila eden, düşmanlarınızı zelil eden odur. Sizler Ümmü Bürde'nin çocuklarısınız aranızda akrepler dolaşmasın. Savaşta kuvvetli olunuz, savaş hiçbir ölümü yaklaştırmaz. İyilik için ışık olun, zira iyiliğın ecri ve (şan ve) şerefi kalıcıdır. Soylu kimselere iyilik yapınız, çünkü bunlar yapılan iyiliğı unutmazlar ve yapılan iyiliğede en güzel şekilde mukabele ederler. Günah ehlinin kötülüklerine engel olunuz. Kötülüklerden vaz geçerlerse onları affedin, devam ederlerse cezalandırın.³⁶⁹

3.1.10.1. Hutbenin Tahlili

يا هذا أحنين الحمامة (Bu güvercin iç çekışı mi?) Cümlesinde teşbih-i mufassal vardır. Çünkü burada halife yanı başında iç çekişerek “hıçkırarak” ağlayan oğlu Velid'i güvercinin iç çekişine benzetmiş olup ve cümlede benzetme yönü de zikir edildiğinden dolayı burada teşbih-i mufassal sanatı vardır.

يا هذا أحنين الحمامة (Bu güvercin iç çekışı mi?) cümlesinde istifham edatı tasdik manasında kullanılmıştır. Halife burada kast ettiğı ölüm esnasında yanı başında gelen sesin oğlu Velid'in hıçkırığı mı yoksa güvercinin iç çekışı mi onu öğrenmek istiyor.

³⁶⁹ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l Arab*, 1933, 2/198-199.

أنا متُّ (Ben öldüğümde elbiselerimi çıkart ve önlük tak) إذا أنا متُّ فشمز واترر

cümlesinde أنا lafzı peş peşe zikir edildiğinden dolayı burada pekiştirme sanatı vardır.

Aynı cümledeki واترر lafzı emir olup burada teşvik manasında kullanılmıştır.

lafzı da emir olup burada teşvik manasında kullanılmıştır.

والبس (Kaplan postunu giy) جلد نمر

burada teşvik manasında kullanılmıştır.

وضع سيفك على عاتقك (kılıcını omzunun üzerinde bırak) كناية

sanatı vardır. Yani halifenin oğluna kast etmek istediği ben öldükten sonra kılıcını hazır tut ve sana karşı çıkmak isteyene izin verme.

وضع (bırak veya çıkart) ile والبس (giy) tıbak sanatı vardır.

ومن سكت مات بدائه (kim susarsa niyeti ölmüş olur) كناية

mekniyye'de vardır. Çünkü burada niyeti ölümlü olan bir canlı bir varlığa benzetmiştir.

بدائه: Müşebbeh:

المفتاح: müşebbehun bihi:

كائن حي: Karîne:

İstişare canlı varlığa benzetilmiş olup karine ise (ölmek) lafzıdır. Müşebbehun bihi (canlı varlık) hazf olduğundan dolayı burada İsti'âre-i mekniyye vardır.

طويلك لقصير، وإن كثيرك لقليل (Dünya uzunluğun ne kısa, çokluğunda ne

azdır) كناية cümlesinde طويل (uzun) ile قصير (kısa) lafızları arasında tıbak sanatı vardır.

Aynı şekilde كثير (çok) ile قليل (az) lafızlarında da tıbak bulunmaktadır. Cümleye

genel olarak baktığımızda halife burada az kelimelerle çok manayı kast ettiği için burada icaz sanatı da bunmaktadır. Bide dünyayı zem ediyor

أوصيكم بتقوى الله (Size Allah'tan korkmanızı tavsiye ediyorum) cümlesinde ki أوصيكم lafzı emir olup tavsiye manasında kullanılmıştır. Aynı cümle peygamber efendimizin hadisinden de iktibas vardır.

فإنها عصمة باقية (Takva kalıcı bir korumadır) cümlesinde takvayı kalıcı bir korumaya benzetmiş olup teşbih zikir edilmediğinden dolayı burada teşbih-i mü'ekked ve aynı şekilde teşbih yönü de “koruma” zikir edildiği içinde burada teşbih-i mufassal sanatı da bulunmaktadır.

وجنة واقية (koruyucu kalkandır) cümlesinde de tekrardan takvayı kalkana benzetmiş olup teşbih edatı zikir edilmediğinden dolayı burada teşbih-i mü'ekked ve aynı şekilde teşbih yönü de “koruma” zikir edildiği içinde burada teşbih-i mufassal sanatı da bulunmaktadır.

فالتقوى خير زاد (Takva en hayırlı azıktır) cümlesinde halife tekrardan takvayı azığa benzetmiş olup cümlede teşbih edatı ve teşbih yönü ki “doyurma” zikir edilmediğinden dolayı burada teşbih-i belîğ sanatı vardır.

وهي أحسن كهف (En korunaklı sığınaktır) cümlesinde tekrardan takva sığınağa benzetilmiş olup cümlede teşbih edatı ve teşbih yönü ki “koruma” zikir edilmediğinden dolayı burada teşbih-i belîğ sanatı vardır.

وليعطف الكبير منكم على الصغير، وليعرف الصغير حق الكبير (Büyükleriniz küçüklerinize şefkat gösterecek, küçükleriniz de büyüklerine saygılı olsun) cümlesinde الكبير (büyük) ve الصغير (küçük) zıt olan lafızları zikir edildiğinden dolayı burada tıbak aynı cümlede “büyükler küçükler için şefkat davransın, küçüklerde büyüklere saygıyı gösterecek” de mukabele sanatı vardır.

والأخذ بالأخيار الجميل الأمور (Güzel işleri yapın) cümlesinde الأخذ lafzı emir olup tavsiye manasında kullanılmıştır.

وإياكم والبغى والتحاسد، فهما هلك الملوك الماضون، وذوو العز المكين (Sakin bir birinizle haset ve kin içinde olmayın. Geçmiş padişahları ve büyük güç sahipleri olanlar kin ve haset yüzünden yok oldular) cümlesinde ki وإياكم lafzı nehiy olup burada tavsiye manasında kullanılmıştır. Aynı cümlede kin ve nefret beslemeyin çünkü sizden öncekiler kin ve nefret besleyenler helak oldular da mukabele kast edilmiştir.

أخوكم مسلمة نأبكم الذي تفرون عنه (Kardeşiniz Mesleme kendisine sığındığımız azı dışlerinizdir) cümlesinde kinaye vardır. Çünkü burada azı dışlerinden kast edilen kendisine sığındığımız korunaklı ve güvenli limandır.

ومجئكم الذي تستجنون به (Kendinizi koruduğunuz kalkandır) cümlesinde halife, Mesleme'yi kalkana benzetmiş olup burada teşbih edatı zikir edilmediğinden dolayı teşbih-i mü'ekked ve aynı cümlede teşbih yönü de "koruma" zikir edildiğinden dolayı da teşbih-i mufassal sanatı vardır.

أصدروا (Görüşünü alın) cümlesinde أصدروا lafzı emir olup tavsiye manasında kullanılmıştır.

وأكرموا الحجاج (Haccâc'a ikramda bulunun) cümlesinde وأكرموا lafzı da emir olup tavsiye manasında kullanılmıştır.

كونوا أولادا أبرارا (İyi evlatlar olun) cümlesinde كونوا lafzı da emir olup tavsiye manasında kullanılmıştır

وللمعروف منارا (İyilikte kandil olun) cümlesinde halife evlatlarını ışığı benzetmiş olup teşbih edatı ve teşbih yönü zikir edilmediğinden dolayı burada teşbih-i belîğ sanatı vardır.

SONUÇ

Yaratılışı itibariyle insanoğlunu diğer varlıklardan ayıran en temel özellik onun düşünen ve konuşan bir yeteneğe sahip olması gelir. Bundan dolayı insanlık tarihinde hitabetin kitleler üzerinde önemli ve güçlü bir etkiye sahip olduğu aşikârdır. Özellikle Roma, Eski Yunan, Fransa ve Türklerde hitabet sanatında ileri seviyeye gidildiği ve bu sanatın son derece ustalıkla kullanıldığı kaynaklarda zikredilmektedir. Araplarda ise hitabet konusu Cahiliye ve İslami dönem olarak ikiye ayrılmaktadır. Araplarda Câhiliyye Döneminde yazı edebiyatı pek fazla gelişmediğinden dolayı sözlü edebiyata ağırlık verilmiş ve bu dönemdeki eserler de hitabet ve şiir ile kalıcı hale getirilmiştir. Ayrıca hitabet bu dönemde bir üstünlük aracı olarak görülmüş ve hatiplik kendi kabilesini temsil eden mesleklerden sayılmıştır.

Kabilelerin birbirileri arasındaki asabiyetine dayanan hitabet türleri ile kâhinler ve putperestlikle ilgili konuşmalar gibi önceki dönemin kalıntıları İslâm nübüvvetiyle birlikte hitabetten çıkarıldı. Ayrıca Kur'an'ı Kerim ve hadislerin etkisiyle şiir ve hitabet sanatında da büyük gelişmeler gösterilmiştir. Bu dönemin hutbelerinde, Kur'an ayetlerine ve hadislere yer verilmesi, hutbelere hamd ve salât ile başlanması gibi farklılıklar dikkat çekmektedir.

Emevî hanedanının beşinci, Mervânîler kolunun ise ikinci halifesi olan Abdülmelik b. Mervân 26/646 yılında Medine'de babası Mervân'ın Benî Hudeyle'de bulunan evinde dünyaya geldi. Abdülmelik'in çocukluk hayatı Medine şehrinde Kur'an'ı Kerim ve hadis öğrenimindeki entelektüel bir ortamda geçti. Medine'de bulunan dört fakih içerisinde yer alması onun hukuki formasyonun ne denli iyi olduğunun kanıtıdır. Bu dönemde halife ilim, irfan ve ibadetle oldukça fazla meşguldür.

Abdülmelik'in babası Mervân, dönemin halifesi olan Hz. Osman'ın devlet kâtipliği görevini yürütüyordu. Babasının önemli bir konumda olmasından dolayı halifenin çok yakınında bulunabilen Abdülmelik küçük yaştan itibaren devlet işlerinden haberdar olma fırsatı buldu. Abdülmelik'in gençliğinde Medine divanı katipliği yapması ve Afrika seferine iştirakle, orada emri altında bulunan birlikle Celûlâ şehrini ele geçirmesi, onun idari ve askeri düzeyde gelişiminde çok büyük katkısı olmuştur. Zira Harre olayında Emevî ordusuna verdiği stratejik ve gizli bilgiler, onun askeri dehasını göstermektedir. Emevîlerin Medine'den sürgün edilmesi, bu

ailenin Mervânîler koluna iktidar yolunu açmıştır. Câbiye toplantısında bu ailenin ve kolun en yaşlı üyesi Mervân halife seçilmiştir.

Hulefâ-yi Râşidin'den sonra kurulan Emevî devletinin başına geçen Abdülmelik b. Mervân halife olduğunda sadece Suriye ve Mısır bölgelerinde söz sahibiydi. İbnü'z-Zübeyr Mekke'de kendisi ise Şâm'da olmak üzere İslâm devleti iki farklı halife tarafından idare edilmekteydi. Bu arada İslâm topraklarında büyük bir iç savaş yaşanmaktaydı. Abdülmelik, kararlılığıyla ve düşmanlarının da yaptığı hataları en güzel şekilde değerlendirerek, bu iç savaşı başarıyla kendi lehinde sonlandırmıştır. İslâm toplumunun birliği onun sayesinde yeniden sağlanmıştır.

21 yıllık yürüttüğü halifelik döneminde iç savaşın ve onun döneminde çıkan birçok isyanın bastırılması, fetih hareketlerinin tekrardan düzenlenmesi, İfrîkiyye (Afrika) ve Ermenistan'ın İslâm devleti hakimiyetinin altına girmesi, Muâviye'den sonra devletin kurumlarının yeniden oluşturulması, Bizans sikkesine karşı ilk İslâm dinarının bastırılması, farklı dillerde tutulan divan evrak kayıtlarının Arapça tutulması, yeni şehirlerin kurulması, Kur'an'ı Kerim'in harekelenme işlemi, İslam tarihinde ilk tefsir çalışması gibi gelişmeler Abdülmelik'in halifeliği döneminde vuku bulmuştur.

Emevîlerin Abdülmelik b. Mervan döneminde hutbe ve vasiyetin edebiyatta rolü önemli olmuştur. Emeviler, dil ve edebiyatta hutbe ve vasiyeti bir hayli kullanmışlardır. Çevirisi ve tahlilini yaptığımız Abdülmelik b. Merva'nın hutbelerinde birçok veciz ve belîğ sözler vardır. Özellikle hutbeleri müfahare olarak da isimlendirilen kendilerine güven, fahr ve övünme ruhunu yansıtmaktadır. Abdülmelik b. Mervan, hutbelerinde münazara hitabetini kullanarak rakiplerini susturma ve ikna etme metodunu hedeflemiştir.

Abdülmelik b. Mervan'ın hitabetini seçkin kılan amillerden birisi de hutbelerinin edebi sanat yönünden bir takım üstün vasıflara sahip olmasıdır. Mesela bir kısım hutbelerinde kinaye, teşbih, istiare, tekid, kasr, seci sanatı gibi beyan, meani ve bedi' ilminin kavramları göze çarpmaktadır. Hutbelerinin geneline bakıldığında şu hususlar söylenebilir:

Bazen kelimeler, lafızlar ve cümleler akıcı, düzenli, anlaşılır, kolay ve açıklayıcı iken bazen kapalı ve anlaşılması zor cümleler telaffuz edilmiştir. Bazen çok anlam ifade etmek için az lafız kullanılmıştır. İcad ve tahdid yöntemi kullanılmıştır. Mecaz ve kinaye cümleleri çok kullanılmıştır. İştîshadda şiir ve darbü'l-mesel kullanılmıştır.

Hutbelere bazen hamd ve sena ile başlanmış, bazen de Arap dilinde pek kullanılmayan garip kelimeler kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Ağırakça, Ahmet. *Emevîler Döneminde Kıyamlar*. İstanbul: Şafak Yayınları, 1992.
- el-‘Akkāvî, İn‘âm Fevvâl. *el-Mu‘cemü‘l-mufaşşal fî ‘ulûmi‘l-belâga*. Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 2. Basım, 1996.
- Algül, Hüseyin. “Fedek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ‘Arafa, Abdulaziz Abdulmuti. *Min belâgati‘n-nazmi‘l-‘Arabî*. 2 Cilt. Beyrut: Alem el-Kutub, 2. Basım, 1984.
- Aristo. *el-Hitâbe*. çev. Abdurrahman Bedevi. Beyrut: Daru‘l Kalem, 1979.
- Armaner, Nedâ. *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1962.
- Âşikkutlu, Emin. “Berîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Atalay, Ali İhsan. *Rehberlik ve Özel Eğitim*. Ankara: Yediiklim Eğitim Bilgisayar Yayıncılık, 2018.
- Aycan, İrfan. “Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2000), 99-115.
- Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aydemir, Hikmet. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İzmir: Nil yayınları, 1999.
- Âyid, Ahmed el-. *Mu‘cemu‘l-‘Arabîyyi‘l-eşâsî*. Tunus: Lârûs, 2003.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-. *Târîhu Bağdâd ve Medinetü‘s-selâm*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1997.
- Bakır, Mustafa. “Hutbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Başcı, Abdurrahman. *Emeviler Döneminde Hitabet*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bedevî, Tabâne. *Mu‘cemü‘l-belâgati‘l-‘Arabîyye*. Beyrut: Daru‘l İbn Hazm, 4. Basım, 1997.
- Belâzurî, Ahmed b. İsa el-. *Kitâbu cumel min ensâbü‘l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Beyrut: Dâru‘l-Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca‘fer el-. *Fütûhu‘l-büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enîs et-Tabbâ’. Beyrut, 1987.
- Bilgegil, Mehmet Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1980.

- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2012.
- Buhari, Muhammed b. İsmail. *Câmiu's-Sahih Cihad*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315.
- Bulut, Ali. *Belâgat (Me'ânî, Beyân, Bedî')*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Câhız, Amr b. Bahr el-. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. İbrahim Şemsuddin. 2 Cilt. Beyrut, 2003.
- Cârım, Ali - Emin, Mustafa. *el-Belâgatü'l-vâziha*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1959.
- Cevdat Paşa, Ahmet. *Mi'yar-ı Sadâd ve Adâb-ı Sadâd*. ed. Necati Demir. Ankara, 1998.
- Cirit, Hasan. "Vaaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Çakan, İsmail vd. *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet ve Mesleki Uygulama*. MEB Yayınları, 2013.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Dini Hitabet, Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Çetin, Abdurrahman. *Hitabet ve İrşad*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Çetin, Abdurrahman. *Hitabet ve İrşad-Güzel konuşma ve İnsanları Etkileme Yolları*. Bursa: Aksa Yayınları, 1998.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-II*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2009.
- Demirayak, Kenan - Savran, Ahmet. *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993.
- Dilaver, Ümit. *Rehberlik ve Özel Eğitim*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.
- Doğru, Mehmet. *Hitabet*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2000.
- Elmalı, Hüseyin. "Arap Edebiyatı/Cahiliye Dönemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- Eren, Cüneyt - Uzunoğlu, M. Vecih. *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar (Belâgat)*. İstanbul: Sütun Yayınları, 2006.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Abdülmelik b. Merv'an ve Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- el-Fâhûrî, Hannâ. *el-Cami' fi târihu'l-edebi'l-'Arabî*. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1986.

- Göçgün, Önder. *Güzel Konuşma Sanatı (Diksiyon, Hitabet)*. Ankara: Günce Yayıncılık, 3. Basım, 2004.
- Göksu, Abdurrahim. *Abdumelik b. Mervan Dönemi Mezhep Hareketleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Görgülü, Hasan Ali. “Hz. Peygamberin Hutbede İzlediği Metot ve Günümüz Hutbe Uygulamaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Dergisi* 3 (1997), 171-235.
- el-Hafâcî, Muhammed Abdülmünim. *el-Edebü'l-'Arabiyyü ve târîhuhû*. Beyrut: Dar'ul-Cil, 1990.
- el-Hafâcî, Muhammed Abdülmünim. *el-Ḥayâtü'l-edebîyye ba'de zuhûri'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l Cîl, 1990.
- Halev, Ahmet Abdülmün'im. *İtticâhâtu Edebiyye fî Asri Beni Umeyye*. Dimaşk: Mecelletu't-turas – İttihadu'l-Kuttâbi'l-Arab, 2008.
- Halife b. Hayyât, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysî. *Kitâbü't-Ṭabaḳât*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Halife b. Hayyât, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysî. *Târih-i Ḥalife b. Ḥayyât*. thk. Mustafa Necib Fevvâz - Hikmet Fevvâz. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1995.
- Hallâk, Hassan Ali. *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fî-Asri'l-Ümevî*. Beyrut: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986.
- Hökelekli, Hayati. “Günümüz İletişim Teknikleri ve Dini İletişim”. *Diyanet İlmi Dergi* 42/1 (2006).
- İbn Abdurabbih, Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hibetullah b. Abdullah. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbiddin Ebû Said Ömer b. el-'Umerî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî. *Kitâbü'l-Fütûḥ*. Beyrut: Dârünnedve el-Cedîde, 1986.
- İbn Dokmâk, Sarimuddin İbrahim b. Muhammed b. Eydemir. *el-Cevherü's-şemîn fî siyeri'l-ḥulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâfîn*. thk. Muhammed Kemâleddîn 'İzzeddîn Alî. Beyrut: Alemu'l-Kütub, 1985.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman. *Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sulṭâni'l-ekber*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

- İbn Kelbî, Hişam b. Muhammed. *Cemheretü'n-neseb*. thk. Naci Hasan. Beyrut: Alemu'l-Kütub, 2004.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1932.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Daru'l- Ma'ârif, 1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1996.
- İbnu'l-Cevzî, Cemaleddîn Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Suheyl ez-Zekkâr). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem. *el-Kâmil fi't-târîh*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1989.
- İbrahim, Muhammed. *el-Cânibu'l-İ'lâmî fî Hutabi'r Resûl*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmi, 1986.
- İsmâilî, Seccâd - Muttakîzâde, İsâ. *Fennu'l-Hatâbeti fî Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâiyyeti fî Asri'l-Emevî*, ts.
- Kaçalın, Mustafa Sinan. "Orhon Yazıtları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/390-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- el-Kalkâşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. Beyrut: Alemu'l-Kütub, 1980.
- Kaya, Mahmut. "Hitâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kaya, Mevlüt. *Din Eğitiminde Dini İletişim*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *Peygamberimizin Hitâbeti*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- el-Kazvîni, Celâleddîn. *el-İzâh fî şerh-i Telhîşü'l-Miftâh*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Kılıç, Hulusi - Yetiş, Kazım. "Cinas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Komisyon, "Hitâbet". *Türk Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1980.

- Korkmaz, Hüseyin. *Emeviler Döneminde Araplarda Hitabet*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Köylü, Mustafa. *Psikososyal Açıdan Dini İletişim*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Abdurrahman. *Fevâtu'l-vefeyât*. thk. Ali Mahmûd Mu'avviz Âdil - Ahmed Abdu'l Mevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Mahfûz, Ali. *Fennu'l Hatâbe*. y.y.y.: Dâru'l İ'tisâm, t.y.
- Matlub, Ahmed. *Mu'cemu'l-Muštalahâtu'l-Belâğiyye ve ta'avvuruha*. Beyrut: Mektebetü Lübnân en-Nâşirûn, 2. Basım, 1996.
- Meyer, Michel. *Retorik*. çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Kitapevi, 2009.
- Miras, Kamil. *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*. Ankara: DİB Yayınları, 4. Basım, 1978.
- Muallimoğlu, Nejat. *Bütün Yönleri ile Hitabet*. İstanbul: Avcıol Yayınları, 2016.
- Onat, Hasan. *Emeviler Dönemi Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Özbalıkcı, Reşit. *Asrı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Özdemir, Emin. *Güzel ve Etkili Konuşma Sanatı*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2016.
- Safvet, Ahmet Zekî. *Cemheretu hutabi'l-'Arab*. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetül Alemiyye, 1933.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Emeviler Dönemi*. çev. Harun Ünal. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sarıçam, İbrahim - Aycan, İrfan. *Emeviler*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- es-Sekkâkî, Ebî Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naim Zerzur. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Sellûm, Ali cemil. *ed-Delîl ilâ'l-belâğa ve 'arûzi'l-ħalîl*. thk. Hasan Nureddin. Beyrut: Dâru'l-Ulûm el-Arabiyye, 1. Basım, 1990.
- Shareef, Mohammed Ali. *El-Hatîb El-Kazvînî'nin Telhîsu'l-Miftâh Eseri Işığında Klâsik Türk Edebiyatı Belâgat Terimlerinin Tasnîfi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2015.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Dini Hitabet*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2002.

- Soyyigit, Osman Zeki. *Muhkemu's-Siyâğa fi İlmi'l-Belâgat*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1988.
- Sönmez, Nesim. "Sadru'l İslam Döneminde Hitabet Türleri ve Temel Özellikleri". *İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2018).
- Sönmez, Nesim. *Karşılaştırmalı Hitabet*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Osmân. *Târîhu'l-hulefâ'*. thk. Mahmud Riyâd. Beyrut, 1996.
- Şelbî, Abdu'l-Celil Abduh. *Hatâbetu ve i'dêdu'l-hatîb*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 3. Basım, 1987.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. Beyrut: Dâru'l Fikri'l-İlmiyye, 1997.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Uzun, Mustafa. "Hitabet". C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdu'l-Emîr Mühennâ. Beyrut: Müessesetü'l-A'lami li'l-Matbuat, 1993.
- Yaşaroğlu, Hasan. *Muhtâr es-Sekafî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1991.
- Yaşaroğlu, Kamil. *Hitabet ve Mesleki Uygulama*. Ankara: MEB Yayınları, 2017.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdülmelik b. Mervan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. "Emeviler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yüce, Abdulhakim. *Konuşma Sanatları ve Hitâbet*. İstanbul: Işık Yayınları, 2011.
- Yüzendağ, Ahmet. *Hitabet Dersleri*. Ankara: DİB Yayınları, 1964.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 20 Cilt. Beyrut, 2004.
- Zeydan, Corci. *Târîhu Adâbi'l- Lügati'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Mekteb Bi'l-Hayât, 1983.
- Zıllıoğlu, Merih. *İletişim Nedir?* İzmir: Cem Yayınları, 2018.